

ר' יעקב ספיר

(תקפ"ב—תרמ"ה)

מאת יוסף יואל ריבלין

זה כבר הוזמו הדברים ש„הישוב הישן“ לא עסק אלא ב„שנוררות“. הרשימות הארוכות של אומנים ובעלי מלאכה שאנו מוצאים בספרים שונים של אותה תקופה, מעידות שחלק קטן בערך היה „הולך בטל“ גם אז. וה„חלוקה“ אף היא תמכה לא רק ב„מבלי עולם“ בלבד, כי אם סייעה גם לקיומם ולביצורם של מעמדות עוסקים בישוּבו של עולם. מצד אחר מעידות תעודות שונות שנשארו עד ימינו על תכניותיהם של מנהיגי הדור ההוא ושאִיפותיהם, בכל הנוגע לחרושת המעשה ולמלאכה, למסחר ולעבודת האדמה. ואם אמנם היו כאלה שכל כונתם היתה „ירושלים של מעלה“, הרי היו אלה ברובם הגדול דוקא מאלה החדשים מקרוב עלו לארץ, זקנים מופלגים, בהם רבנים וגאונים וסוחרים תלמידי חכמים ואף גם יהודים פשוטים, שתמיכתם היתה על הגולה. „יושב ציון“, ילידי הארץ וגדוליה, היו אנשי חיים ככל המון בית ישראל, ורובו הגדול עסק במשלח יד בכה או בכה. עובדה זו הולכת ומתבררת יותר ויותר עם תום אותו „הישוב הישן“ ההולך וכלה כחטיבה מיוחדת.

ברם, יש צורך להוציא עוד טעות אחת מן הלב, והיא במה שנוגע ליציאות הרוח של „הישוב הישן“. מקובל הוא ש„ארץ־ישראל“ לא הוציאה מ„ישיבותיה“ „גאוני תורה“, — שלא העמידה „חכמים“ ו„סופרים“. ואולם אם נמוד במדת מספר האוכלוסין, נמצא שגם בענין זה הגזימו הרבה. אציין רק שמות מספר של מפורסמים מהדורות האחרונים הראויים להערכה מיוחדת: ר' חיים חזקיהו מדיני בעל „שדה חמד“, שנולד בירושלים בשנת 1833 וקבל כאן סמיכה בהיותו בן שלש עשרה, ר' יעקב שאול אלישר, שנולד בצפת בראשון ליוני 1817. ואין הם יחידים. והוא הדין בנוגע להשכלה. גם בזה תרם הישוב לא מעט, בשים לב לקבוץ הקטן, החל ב„לבנון“ של בריל, ב„יהודה וירושלים“ של סלומון, ב„חבצלת“ של בק ושל פרומקין וכלה ב„לוחות לונץ“ וה„ירושלים“ שלו ומאספיר־יעבץ. הפובליציסטיקה של הר״מ סלומון, הר״י רבלין והר״ד פרומקין אינה נופלת מן הפובליציסטיקה של הסופרים בני דורם ברוסיה. במה שנוגע למדע, די להזכיר את ר' אברהם משה לונץ ז"ל, את ר' ישראל זאב הורביץ ז"ל בעל „האנציקלופדיה לארץ ישראל וסוריא“, את ר' שמואל רפאלי ז"ל חוקר המטבעות, ויבדלו לחיים טובים — את ר' יצחק יחזקאל יהודה, חוקר מזרחי מובהק, בעל „משלי ערב“ וה„כותל המערבי“, את ר' יהושע חיים קוסובסקי בעל הקונקורדנציות. במאמר שלפנינו אנסה להעמיד ציון לאחד המיוחדים שבהם, לחוקר והתייר ר' יעקב ספיר הלוי, הראשון בחכמים שקמו לישראל בארץ־ישראל במאה האחרונה, שתאורי מסעיו בספרו „אבן ספיר“ עומדים במעלה לא פחותה מתאורי מסעותיהם של ר' בנימין מטודילה ורבי פתחיה מרגנשבורג.

א

מוצאה של משפחת ספיר¹ הוא מרומניה², ואולם הוא נולד בעיירה אשמינא אשר במחוז וילנא בשנת תקפ"ב. אביו „הרב הג' הצדיק המקובל רבי נתן הלוי“ היה שו"ב באותה עיירה³. בהיותו בן עשר שנים ושבעה חדשים, הביאותו הוריו לארץ־ישראל. הם הגיעו לארץ־ישראל בהושענא רבה שנת תקצ"ג, והתישבו תחילה בצפת⁴, שהיתה אז מרכז לא רק לישוב החסידים כי אם גם לזה של הפרושים מתלמידי הגר"א, שבדאשם

* ההערות תכאנה כולן בסופו של המאמר.

עמד תלמיד הגר"א רבי ישראל משקלוב בעל „פאת השולחן”⁵. גרם לדבר מצד אחד נמלה של עכו או של בירות, הסמוכות לגליל ורחוקות מיהודה. מצד שני, היה לצפת גם כוח משיכה מיוחד, למרות המחלות שפרצו שם מזמן לזמן, רעידות האדמה השכיחות, „הרעש”, וגם הבלבולים והמרירות שפדצו בגליל, בהיותה רחוקה ממרכז השלטון וקרובה לישוב הדרונים. צפת לא היתה בירת הגליל בלבד, מקום שבו נוצרו המשנה והתלמוד הירושלמי לפנינו, כי אם גם מקום יצירת הקבלה וההלכה למעשה, לפני שלש מאות שנה. כל רחבי הסביבה זרועים קברות קדושים למן תקופת התנאים והאמוראים ועד תקופת עלית הספרדים מתקופת רבי יוסף קארו והאר”י וגוריו.

הורי רבי יעקב ספיר נמנו בין העולים מיסודם של הפרושים. לא עברה שנה מיום עלותם לארץ, ואביו של ספיר מת. ואך כלתה שנת אבלותו, מתה עליו גם אמו. רבני צפת, שהכירו בכשרונותיו של היתום הרך, טפלו בו. ואולם עוד באותה שנה (תקצ”ה), פרצו המהומות בצפת. ערביי הכפרים והערים מרדו במושל המצרי מוחמד עלי, ששלט אז גם בארץ-ישראל ובסוריה, והיהודים היו ראשונים לסבל ממהומות אלה. „גיתנו ורכושנו היו לבזה ולשבי ביד הפראים המורדים, ואך נפשנו היתה לנו לשלל, שברחנו עירומים ויחפים בלי התמהמה לכפר עין זיתון, מהלך שעה וחצי מהעיר. והרב הגאון תפארת ישראל זצ”ל⁶ מצא חן בעיני שיד הכפר, וכל הנברחים עמו חיו בצלו. שלשה ימים לא אכלנו כל מאומה, ואחרי כן נתנו לנו עוגת רצפים קטנה ליום תמים אך לקיום הנפש. וישבנו שמה ארבעים יום באימת מות בידי השודדים. רכושנו לגדנו בידי זרים, ולא האמנו גם בחיינו, והציגונו עירום ועריה, כי גם בגדינו הפשיטו מעלינו, והריקו כל אשר בביתנו. לא השאירו פכים קטנים דלת וחלון. עד אחר ארבעים יום באו חיל המלך מעם הדרונים, והבריחו המורדים וחורנו איש לביתו”⁷. מלומד ביסורים היה איפוא יעקב ספיר עוד משחר ילדותו⁸, מה שהיה לו למועיל ברבות הימים בנדודיו הקשים בארצות, אשר כמעט לא דרכה שם רגל אדם מן הישוב, בין פראי אדם. בר”ח אלול תקצ”ו עלה לירושלים, כי בעת ההיא התחילה התנועה בישוב הצפתי לעלות לירושלים ולהקים שם ישוב. תנועה זו גברה עוד בשנה שאחרי כן, אחרי אשר „הרעש” הידוע בשנת תקצ”ז עשה שמות בישוב בצפת, והרבה בהם חללים, שמצאו קבריהם תחת משואות העיר. אחרי המגפה הנוראה שפרצה בצפת בשנת תקצ”ט, שרבים היו חלליה, גדלה העדה האשכנזית בירושלים, ורישומה נעשה ניכר, בעוד אשר לפני כן נבלעה כמעט בתוך העדה הספרדית.

זמן קצר אחרי עלותו לירושלים נשא, והוא בן המש עשרה שנה בערך, את בת „החכם רבי שלמה זלמן הכהן ז”ל מצפת”⁹. ר’ שלמה זלמן הכהן¹⁰ עלה לארץ-ישראל מטיקטין עוד בשנת תקס”ד¹¹, והיה אחד מראשי כולל הפרושים בצפת¹². רבי ישראל משקלוב שעמד אז בראש, מזכיר אותו פעמים אחדות ביומנו, פעם כ„גאמן” כולל אשכנזים הפרושים בצפת, שנסע עמו לירושלים לסדר עניני הכולל בשנת השבעים למאה הששית¹³, ופעם כשד”ר להביא כסף החלוקה מקושטא¹⁴. במכתב אחר הוא מזכיר על דבר פעולתו לטובת הצבור בעכו אצל הקונסול האוסטרי בדרכו לקושטא¹⁵. רבי ישראל משקלוב מזכירו גם כשד”ר להביא כסף החלוקה מוילנא בשנת תקע”ח. משנת תקפ”ז בא שוב מליטא בשליחות בדרך היבשה מקושטא. אז הביאו הוא וחברו רבי שלמה זלמן שפירא גם מכתב תודה וברכה ושיר ששלחו יהודי ליטא לקונסול אוסטריה ורוסיה בעכו לשר אנטוניוס קטפוג. שהיה טוב ליהודים¹⁶. כנראה עלה רבי שלמה זלמן לירושלים אחרי חתנו, הוא ואשתו עלקא עם בתו הצעירה. גם עלקא חמותו של רבי יעקב ספיר היתה אשה מצוינה, וחתנה מספר בשבחה, שהיתה „אשה חכמת לב והיתה לו לאם”¹⁷,

אחרי שנתיתם עוד בילדותו, כי מלבד אחות יחידה שנישאה עוד בצפת לרבי משה בוימגרסן לא היה לו בארץ כל קרוב וגואל¹⁸.

גיסו של הר"י ספיר רבי משה זה היה ממצהרן ומתלמידי ה"חתם סופר" ובא לירושלים בן כ"ב שנה, לפני הרעש הגדול, ועמד בראש כוללות אונגרן בא"י, והיה "חי בקדושה ובטהרה טהרת הגוף וטהרת הנפש"¹⁹. הוא זמנה על הקנאים הקיצונים מעולי הונגריה תלמידי ה"חתם סופר"²⁰, שנכוו בגחלת הריפורמציה בארצם, ונלחמו נגד כל רוח ההשכלה בירושלים, והתנגדו בשעתם ללודוויג אוגוסט פרנקל, כשבא לירושלים ליסד את בית ספר למל²¹. למרות רוח קנאות זו, היה היחס בינו ובין הר"י ספיר יחס אחים, ובמאמר מספד שכתב עליו, מרים הר"י ספיר על גס את אהבתו לארץ־ישראל, ומציין שהיו לו קרובים עשירים בחוץ לארץ, שבקשוהו לבוא אליהם, "לא ערב לבו לנסוע אליהם להיטיב מצבו"²². רבי משה זה היה המיסד של בית הכנסת "אהל משה" בקרבת מקום בית המקדש על שם רבו ה"חתם סופר"²³. בן אחותו של הר"י ספיר ר' דוד בוימגרסן הלך אחרי אחי אמו בכשרונות, והיה בזמנו סופר "המגיד" ועוד מירושלים²⁴. אשת הר"י ספיר, לאה, היתה אשת חיל "חכמה ויראת ה'"²⁵. על שמה נקנה המגרש הראשון חלקת שדה הקברות לעדת האשכנזים בירושלים אחרי הפרדס מן הספרדים²⁶. היא נפטרה בירושלים בכ"ח סיון תרמ"ח שלש שנים אחרי מות בעלה²⁷, אשתו ילדה לו שני בנים ושלוש בנות. את בניו חונך על התורה וההשכלה יחד. במאמרו "ירושלים לפני ארבעים שנה"²⁸ מספר לונץ, כי כשהיה הר"י ספיר באירופה, היה שולח מזמן לזמן ספרי השכלה לבניו, והם היו מפיצים אותם גם בין אחרים בסוד. ואמנם שני בניו הצטיינו גם הם לא רק בתורה, כי אם גם ב"השכלה", ושניהם זמנו אחרי כן בין סופרי "הלבנון" הפריזי. הגדול בהם רבי זלמן נתן — נקרא על שם חותנו של הר"י ספיר ואביו גם יחד — היה זה שהביא טחנת קפה ראשונה לירושלים²⁹. הוא היה סופר שנון ופרסם ב"לבנון" כמה "כתבות" בחתימת הו"ן (הלוי זלמן נתן)³⁰. "ביום ישב אצל פתח הבית ברחוב על שרפרף ועסק בעבודתו — במשרפה לקלית הקפה עם הריחים — ובלילות כתב חדשות לעתון "הלבנון" של גיסו רבי יחיאל בריל"³¹. לפי מה שאפשר לדון ממכתביו ל"לבנון" הבין גם בשפה הערבית, כי הוא מתרגם לעתים קטעים מהעתונות הערבית. זמן מה התגורר גם בארץ מצרים. ולפי מה ששמעתי מזקני ירושלים, הצטיין גם בגבורה יוצאת מן הרגיל. בשנת התנועה לקניית אחוזה לעבודת אדמה ביריחו, בערך ארבעת אלפים דונם שבהם השקיעו מרץ רב ר' יוסף ריבלין, ר' מיכל הכהן עם הר"י ספיר בעצמו, נמנה גם שם בנו זה בין החברים³². רבי זלמן נתן מת על פני אביו³³, והשאיר אחריו "חזקה", היינו חצר שהיתה קנין גזויים, וליהודי המחזיק בה היתה הזכות להשכיר ליהודים, ואסור היה למישהו לשכור בדירה שלא מידי היהודי "המחזיק"³⁴. את החזקה הזאת מכר אביו אחרי מות בנו בשנת תר"ם ליעקב חי בכור נסים³⁵. ביחד ידוע לשם בנו השני הרב החכם ר' בנימין זאב הלוי ספיר, הוא אביו של אליהו ספיר הידוע בעל "הארץ". ר' בנימין היה בקי גדול בשפה העברית ודקדוקה ובעל תנ"ך ידוע בזמנו, מלבד מה שהיה חריף גדול בתלמוד³⁶. הוא היה גם בעל כשרון ספרותי חשוב, והשתתף בה"לבנון" על פי רוב בחתימת בו"ה (בנימין זאב הלוי)³⁷. הר"י ספיר מספר כי בבקרו "כתבי יד עתיקים מהתנ"ך ומחבורות כתיבות ורשימות ממסורות וממערכות ודקדוקים אשר אסף במסעותיו, היה לו לעזר בנו יקירו הרב השנון הנעלה האברך הצעיר בנימין זאב הלוי ספיר נרו יאיר"³⁸. ר' בנימין זאב שימש גם זמן ידוע כמלמד בחורים בתלמוד תורה, "עץ חיים" בירושלים. אחרי כן היה לסוחר אריג. מקודם סחר בביתו ואחרי כן שגר לו חנות ברחוב היהודים³⁹, קרוב

לחורבת ר' יהודה החסיד, והיה מגיד עוד גם אז שיעורים באחד בתי הכנסת ב"חורבה". גם בנות הר"י ספיר נשארו לאנשים ידועים. חותנו האחד היה החכם הידוע ר' יחיאל בריל, יליד הודו, זה שערך את ה"לבנון" תחילה בירושלים שנה אחת (תרכ"ג), ואחרי כן בפריז ולבסוף במגנצה. חתנו השני היה ר' אליהו גודל, עסקן צבורי ורב פעלים בירושלים ובישוב החקלאי. גם אשת ר' אליהו, טויבע בת הר"י ספיר היתה אשת חיל ועזרה הרבה לבעלה⁴⁰. חתנו השלישי היה הרב החכם שמואל ברוך מיקירי עדת הספרדים ובן למשפחה מיוחסת ועתיקת יומין בירושלים⁴¹.

ב

חינוכו של הר"י ספיר היה על פי שיטתם של תלמידי הגר"א, שהטביעו חותמם על הישוב האשכנזי בראשיתו בירושלים. ואם אמנם יצאו מוניטין של קנאות לירושלים בעשרות השנים שאחרי ימי ילדותו, הרי לא היתה "קנאות" זו בלתי אם "אימפורט" שנכנס לארץ על-ידי עולי הונגריה, תלמידי ה"חתם סופר" ועולי ורשה הפולנים מצד אחד, ובשנת תר"ל—ם על-ידי הגאון ר' יהושע ליב דיסקין זצ"ל, הרב מבריסק ופמליא שלו מצד שני. ר' הלל ריבלין שעלה לירושלים עוד בשנת תקע"ב והיה מורה הצדק הראשון של האשכנזים כאן, הביא אתו את תורת אביו ר' בנימין ריבלין משקלוב, שהיה בן דורו של הגר"א ותלמידו המובהק במלוא המובן, עוסק גם בחכמות העמים בתורת הצמחים החיים והדוממים, ורופא מומחה, וקורא במקורם בספרי יון ורומא⁴². גם אחרי פטירתו של ר' הלל בשנת תקצ"ח נמשכה עוד מסורת זו על ידי צאצאיו, וביחוד על פי השפעתו של הגאון החסיד ר' יוסף זונדל סלנט, שר' יעקב ספיר חשבו לרבו המובהק. ר' יוסף זונדל סלנט, ששימש גם את בחיר תלמידי הגר"א את ר' חיים מולוזין וגם את ר' עקיבא איגר ז"ל, היה בעל מקרא גם על דרך פשט, והיה חכם מבין בכל הידיעות הנחוצות בתבל⁴³. מלבד זה ידע גם שפות ומדעים⁴⁴. גם שיטת לימודו היתה מעין שיטה מדעית ובדרך החקירה. "כשרצה להסיק שמעתתא להלכה, היה מחל בגמרא וגומר ב"בית יוסף" וכל האחרונים"⁴⁵, "מלבד זה היה סופר מהיר רגיל ונוח לכתובה ובעל סגנון קל ויפה", ובמכתביו יש שמצטיינים בשטף לשון עשירה יחד עם רעיונות נשגבים ומפליאים⁴⁶. על השפעתו הגדולה של ר' יוסף זונדל סלנט על ר"י ספיר, מעידים ההספרים שקשר גם בה"לבנון", בהגיע אליו השמועה על דבר פטירתו, והוא אז בפריז⁴⁷ וגם ב"המגיד" (שנת תרכ"ו).

ראשית עסקו של הר"י ספיר אחרי נשואיו, היתה כמלמד בתלמוד תורה, "עץ חיים" שנוסד בשנת תר"א בערך⁴⁸. הוא היה אחד משני המלמדים הראשונים במוסד זה⁴⁹. משנת תר"ז הננו מוצאים אותו רשום כחבר "העדה הקדושה" של חברת משמורים⁵⁰. בש' תרט"ו (תור"ה) הוא חתום בשם כולל סובאלק (לאמזער) על מכתב אל הרבנים הספרדים, ובשנת תרט"ז הוא חתום על מכתב לר' ישעיהו ברדקי ז"ל, חתן ר' ישראל משקלוב, שהיה מנהיג הפרושים בעת ההיא, בענין מחלוקת "החורבה", ו"החצר", יחד עם גדולי ירושלים העומדים מצד החורבה כר' יוסף זונדל סלנט, ר' שמואל סלנט ועוד⁵¹. בשנת תרט"ז הוא נזכר כסופר "החברא קדישא" של האשכנזים. הוא גם חיבר את ההקדמה לפנקס "חברא קדישא" בזמן הוסדה, בשעה שנפרדו האשכנזים מהספרדים, ויסדו להם "חברא קדישא" לעצמם עם "בית עלמין" מיוחד⁵². פרטים חשובים על אודות הר"י ספיר הננו שומעים מאת לודביג אוגוסט פרנקל בספרו "ירושלימה". הוא מתאר את מראהו כזאת: "איש קצר קומה אשר פניו ממחלה חורו, ועל עפעפיו כמו טבעות אדמדמות. משני עברי כובעה, הקרוע ומלא חלאה השתרגו פאות קוצותי הארכות, אשר כל מסרק זר להם. אין זכרון למעיל המשי

אשר עליו ולא לזהרו משנות קדם קדמתה, ונעליו אשר שלפם על המפתן נראו כנושאי כל אבק עמק יהושפט משנים קדמוניות על ראשם הנקוב⁵². עוד בהיות פרנקל בווינה שמע את שמעו של הר"י ספיר: „יליד להקת בני הנביאים המשוררים, רע למלך (דוד) תופש הכנור⁵³“, „המתהלך בין חרבות הקודש, להאיר במחשכי השממה את מאורי שירי⁵⁴“. הר"י ספיר היה אז כבר עשרים וחמש שנים בארץ, לפי זה בן שלשים וחמש שנים בעת ההיא. לפי דברי פרנקל הנהו „סופר לעדת הפרושים במשכורת שנתית של אלף גרוש כמאה כסף⁵⁵“. הר"י ספיר ידוע איפוא בעת ההיא גם בין יהודי חוץ לארץ בעיקר כמשורר, והוא בעצמו משתומם „על כי ידברו במרחקי ויען על אודות משורר יהודי ירושלמי⁵⁶“. על שאלת פרנקל, אם הוא אסף את כל שיריו לקובץ אחד, עונה הר"י ספיר, כי מדי פעם בפעם אחרי כלותו שיר חדש „יתנהו למאהביו, וככה ידאה למרחקים, או ישרפהו באש, וככה יאבדו אחד אחד⁵⁷“. הר"י ספיר מתאונן לפניו על רוח הקנאות אשר התחילה כבר אז לנשב בירושלים, למרות רוח רבותיו וחבריו מישוב תלמידי הגר"א וצאצאיהם, בהשפעת הישוב ההונגרי מתלמידי ה„חתם סופר“, וגם עולי ורשה מסוגם של האחים הגאונים והצדיקים ר' יעקב יהודה ליב לווי ואחיו ר' נחום משאדיק. גם גיסו הוא, ר' משה בוימגרטן, נמנה במתנגדי פרנקל, כבואו ליסוד את „בית ספר למל⁵⁸“. גם במקום אחר מתאונן ר"י ספיר על „סבות ותלאות עם שנאה וקנאה חמת עוררי מדנים“, אשר „מצאו אותו מאז“, עד י"ג תמוז תרי"ה. שאז יצא לראשונה מארץ ישראל, מלבד „דבר חרב רעב ומגפות חלאים רחמנא לצלן אשר עברו עליו מאז ידע נפשו⁵⁹“. הוא מבאר לפרנקל, כי „שוא יוחיל על שמחה גם מבני אדם גם מהחיים. בירושלים ינוב ויפרח פרי מר הטעם: המכאוב על אבדן ירושלים⁶⁰“. פרנקל מבקש ממנו „שיר“, ואחרי ימים אחדים אמנם הביא לו הר"י ספיר „שיר“, אשר ספחו, לפי עדות עצמו, לספרו „ירושלמה⁶¹“. ואולם בהיות שאין שיר אחר נספח מלבד השיר בעמוד 342 המחובר לכבוד יסוד בית הספר ומיסדו, שלפי דברי פרנקל נתנו לו אחד „מהפרושים⁶²“, יצא לנו, כי ספיר הוא האיש אשר כתאור פרנקל הוא „מהשרידים בעדת המתהוללים בקנאות האמונה, אשר עינים למו לראות ולב לדעת ולהכיר את סיבת בית החנוך הנוסד⁶³“. מפחד הקנאים לא נקרא שם המחבר על השיר. מענין הדבר שהוא „מלמד התלמוד תורה „עץ חיים“ שהרחיבוהו אז בעיקר, למען יוכל לעמוד בפרץ בפני „בית הספר החדש⁶⁴“, הוא סופר „החברה קדישא“ ו„עדת הפרושים“, רואה ביסוד „בית הספר למל“ לא פחות מאשר יסוד „יבנה“ מוסד ר' יוחנן בן זכאי בזמנו⁶⁵. לעומת זה יש לפנינו עוד חבור מאוחר מימי חייו האחרונים של הר"י ספיר שנכתב גם הוא בעילום שמו, ושמראה על יחס ההתנגדות לכל חדש. כונתי לקונטרס „קול מהיכל“, שבו יצאו „ממונים“ אחדים מירושלים נגד כל רעיון של „חבת ציון“, בעת התעוררה התנועה, בצורה חריפה מאד. העתונות העברית ברוסיה או, התנפלה כמובן על קנאותם של יושבי ירושלים. חשדו בר' יוסף ריבלין ז"ל, מנהיג הישוב הישן או, שהוא הוא מחבר ה„קול מהיכל“. ואולם אחרי שיצאו ללמוד מזה על כל „הישוב“ כולו ולעשותו אחראי לכתב-פולסטר זה, גילה ר' יוסף ריבלין שמחבר הקונטרס הזה הוא „הסופר הַישישי ר' יעקב ספיר“, ושאינו הוא מביע את דעת הישוב הירושלמי ויחסו ל„ישוב הארץ“, כי אם דעת יחידים ובודדים⁶⁶. הר"י ספיר מתגלה בשני המקרים גם יחד בתכונתו כ„משורר“ אשר „כננח עליו הרוח“, „שנס את מתניו ומשך בקנה הסופרים“ אשר חונן בו, וכתב על פי הזמנה — בשתי הפעמים — פעם „שיר“ לפרנקל מיסד בית הספר הראשון בירושלים ופעם גם נגד „חבת ציון“.

בתקופה ההיא עסק כבר ספיר גם ב„למודי חול“, לפי מושג הימים ההם, היינו

בדקדוק השפה העברית, בבאורי המקרא וגם בתולדות ישראל. ואכן היה ספיר מומחה בדקדוק השפה העברית ובמסורת המקרא. אמנם אחד המבקרים את „אבן ספיר“⁶⁷ אומר על הר"י ספיר: „ואינו חסר כי אם ידיעת כללי הדקדוק, או ההרגל לכתוב מבלי לחטוא ליסודות החכמה הזאת הידועים לכל מורגל בהם“, „הוא כנראה תורני מנעוריו, שלא היה לו עסק עם כללי הדקדוק והלכות הכתיבה המדוקדקת“. אין צורך בהוכחות, עד כמה הדברים האלה, שנאמרו מתוך שנאה וקנטור, מוגזמים הם. חקירותיו השונות של הר"י ספיר בעניני המסורת והדקדוק מראים ממש ההפך, ידיעה עמוקה ומדוקדקת בדקדוק. הר"י ספיר בעצמו מתנצל⁶⁸ על השגיאות הרבות שנפלו בדפוס. משום שלא היה במקום ההדפסה. הוא מציין ששלח את כתב היד „בכתיבת ידו מזוקק שבעתים“, ומבקש שכל מוצא שגיאה בספרו יגיד לו מ„הר הלבנון“. וכנגד זה לועג הוא לתרשי „המגיד“ בפילולוגיה גרמנית⁶⁹. אהבתו לחכמת היהדות היא שקרבה אותו אפילו ל„קראים“. הוא בא בקשר עם חכמיהם. בתוך ההסכמות שבאו בראש „אבן ספיר“, נמצא גם מכתבו של המלומד הקראי אבן רשף (אברהם פירקוביץ), „שופט הקראים מקרים“. ספיר משתדל להוכיח⁷⁰, כי השנאה לקראים מוגזמת היא. ומביא דעת אלה החכמים שהתנגדו לרדיפות הקראים בכל עז. בתוך יתר דבריו הוא אומר⁷¹: „אם לא פרצה המחלוקת העצומה אח"כ בימי הגאון (רבי סעדיה) ז"ל במצרים, ובכל אשר פרצו גדר ויעברו והקראים נתרחקו מעל לגבול ישראל הלאה, ובנו לעצמם גרעו והוסיפו, ולא החזיקו גם בדרכי ראשיתם הראשונים, — מי יודע אם לעת כזאת כששבנו והיינו לעם אחד ולא נכרת שבט מישראל. בירושלים לא נדע אם היה מעולם מחלוקת עצומה ביניהם ורודפים אלה לאלה“. אחרי זאת הוא מביא את דברי החכם הירושלמי רבי אשתורי פרחי בספרו „כפתור ופרח“, הקם להגנת הקראים, ומעורר לסבלנות בכלל במאמרו, כי אי-הסבלנות אינה מביאה אלא לידי התפלגות ויצירת „כתות“ בישראל⁷². כבר הזכרנו לעיל שהר"י ספיר היה שולח לבניו ספרי השכלה מחוץ לארץ, בהיותו שם למסעיו (באמצע שנות הכ'), והם היו מפיצים אותם בין בני הנעורים. אין ספק שדעתו של הר"י ספיר היתה שונה מזו שלרוב אנשי סביבתו, וכבר העיד על עצמו, בציניו את מצבו לאמר: „המתחסדים יקראו אחרי מתחכם, והמתחכמים יחשבוני לפתי ולסכל, ואני בעיני לא זה ולא זה“⁷³. ואולם בהשיבנו אל לב את הרדיפות שנרדפו המשכילים בעת ההיא, היינו בעצם ימי מלחמת ההשכלה, ברוסיה ובגליציה על-ידי הקנאים, נראה עד כמה היתה עדיין הסבלנות שוררת בכל זאת בין חוגי בני ירושלים, וביחוד בחוג העומדים בראש הישוב בימים ההם. יתר על כן: הם בעצמם התיחסו בחיוב — כיחס הגר"א ותלמידיו — לכל השכלה וחכמה שאין עמה כפירה בעיקר. ואף גם „החסידיים“ כר' ישראל בק שעלה מצפת ובנו ר' ניסן בק אחריו לא צררו את ההשכלה. ואם גם אסרוה לעצמם, התיירוה על כל פנים לאחרים, לפי מה שאנחנו רואים ברור מתוך יחסו של ר' ניסן בק ללודויג אוגוסט פרנקל⁷⁴. גרם לזה גם המגע הישר עם היהודים הספרדים. עצם מציאות „קולות“ בשולחן ערוך הספרדי, שגם האשכנזי הדתי שבדתיים לא יכול להעלות על דעתו שהספרדי הנוהג על פיהן להקל, עובר על הדת הוא, הרגיל את האשכנזי לסבלנות כלפי אחרים, אם גם שלעצמו היה רואה מנהג זה כ„עבירה“ חמורה. ואולם מלבד ה„קולות“ בתוקף השולחן ערוך הספרדי, השפיעו על האשכנזים, הספרדים שהצטיינו בדרך כלל, בכל הדורות בסבלנות יתרה. וזה היתה לספרדי כל המלחמה ב„השכלה“ ושמע הריפורמציה כמעט שלא הגיע אליו, כל מה שנכתב בעברית היה בעיניהם אם לא „קדוש“ הרי על כל פנים מכובד, ונחשב לנכס מנכסי היהדות, ב„ישיבותיהם“ בסוריה ובארץ-ישראל נמצאו מלבד ספרי הדת, לא

רק ספרי הפילוסופיה, ההגיון והשירה של חכמי ספרד והבאים אחריהם כעמנואל הרומי. רבי משה חיים לוצטו ודומיהם, כי אם גם ספרי קלמן שולמן ו"אהבת ציון" ו"אשמת שומרון" של מאפו, ולעתים אפילו גם ה"עיט צבוע" שלו. הם לא הבחינו בין אלה ובין "מליצות" משוררי ספרד ואיטליה. סוף־סוף גם באותם השירים שהשתמשו בהם לתפילות הנעלות ביותר עמד במרכז ה"רומן" וה"אהבה", בגילוייה היותר אכסוטיים⁷⁵. גם ההתחנות בין האשכנזים ובין הספרדים, ודוקא בין המשפחות המיוחסות ביותר, הכניסו הרבה סבלנות בדעות ודת⁷⁶. לפי זה אין לדבר על רדיפות מצד קברניטי ירושלים, שרדפו את המשכיל ר' יעקב ספיר. עוד נראה להלן עד כמה היה מכובד גם בעיני גדולי התורה, גם בעיני הקיצוניים ביותר כר' יעקב ליב לווי והעומדים בראש הצבור, בגלל ידיעותיו הרבות בתורה כאחד מהם.

בתקופה הזאת היה הר"י ספיר גם ה"משורר" הירושלמי אשר אליו פנתה העדה בכל מאורע צבורי לחבר שיר, וביחוד לקבל פני נדיבי עם ושרים⁷⁷, תפקיד שמילא אחריו בירושלים ר' יואל משה סלומון⁷⁸, ובמדה ידועה גם ר' יחיאל מיכל פינס⁷⁹. עוד בשנת תקצ"ט פרסם שיר לכבוד משה מונטיפיורי והדפיסו בירושלים בשם "כנף רננים"⁸⁰ או "גיא חזיון"⁸¹. חוברת שירים הדפיס בשנת תר"ט, כולם מוקדשים למונטיפיורי בשם "כתר שם טוב" כנף רננים, שבה באו השירים: א. ראש פנה, שיר על בקור מונטיפיורי בארץ־ישראל בשנת תקצ"ט. ב. מנחת דמשק, על פעולות מונטיפיורי לטובת היהודים בדמשק בעת עליית הדם בשנת 1848. ג. ירכתי צפון, על פעולות מונטיפיורי לטובת יהודי רוסיה. ד. שירי ציון, על ביקורי מונטיפיורי בארץ־ישראל בשנת תר"ט. לשירים האלה מצורף שיר קטן ויפה בראשי־תיבות של שם המחבר (יעקב חזק) בסגנון שאפשר להבין בו השפעה ספרדית, מלבד שיר קטן בראשי תיבות "משה מונטיפיורי":

ימיני עמודי קחי במשעני⁸²,
עוררי עטי חקקי הגיוני,
קומי מבטי להשר תשורי,
בואי הרוח הפיחי בכנורי,
חזקני לנצח שיר דברי.

מלבד שירים אלה יש שירים אחדים בסוף חלק ב' של אבן ספיר, שפרסם אחריו שובו מפרוסיה, והם בנוסח שירי ציון הספרדים, ועוד שיר שחיבר בהזדמנות בקור יורש העצר הפרוסי פרידריך וילהלם בירושלים בשנת תר"ל⁸³. בארכיונו של הר"י ספיר נמצא מכתב מירוש העצר הפרוסי הנזכר תודה על הגישו לו את ספרו "אבן ספיר"⁸⁴. כמו כן נשאר ממנו שיר "אבל כבד" קינה על השר רבי דוד ששון צאלח מעיר בומבי⁸⁵. את השיר לכבוד בית הספר למל ומיסדו פרנקל הזכרנו לעיל. נשארנו לנו איפוא מהר"י ספיר רק שירי ציון מעטים ומבלעדיהם רק שירי תהלה לשרים וקינה למותם. ואולם אין ספק שהר"י ספיר היה בעל נפש לירית, וכנראה שדוקא השירים הליריים הם שהיו למאכולת אש תיכף ליצירתם, כעדות עצמו בדבריו לפרנקל שהזכרנו לעיל. מדברי פרנקל, שהיה גם בעצמו משורר בעל כשרון, המשורר הירושלמי, ניכר שהיה הר"י ספיר ידוע כבר אז כמשורר ביהדות⁸⁶.

ואולם מצבו החמרי של הר"י ספיר היה כנראה קשה בתקופתו הראשונה. בסוף קונטרס שיריו שנדפסו בשנת תר"ט⁸⁷ בא משל שמשל על עצמו, לאדם טובע שהצילו רב החובל, הכונה למונטיפיורי. הוא מספר שהוא בן עשרים ושבע ואב לארבעה ילדים⁸⁸, ופונה למונטיפיורי בבקשה להעסיק אותו, במלים אלה: "אינני רוצה חס

ושלום לאכול לחם אנשים"⁸⁹, "ספקני לאכול פת לחם בזיעת אפי, כי עובד אנכי לא מתרפה במלאכתו"⁹⁰. "גם נאמן רוח הנני. מעודי שכמי לעבודה נטיתי, במקרא בדקדוקיה בתלמוד ויסודותיה ידי הדה. גם בעול דרך ארץ צוארי משכתי, מן הבא בידי עורף לא פנית... ובטחתי כי אעבוד אמונת אומן למען כבוד ה' ארצו, עירו ועמו, ולמען אאכול לחם אני וביתי וארבעה ילדי הרכים". כוונתו היתה למצוא עבודה באחד המוסדות, שאמר מונטיפיורי להקים, וכנראה ביחוד ב"בית המדפא" (בית חולים) שחשב מונטיפיורי אז להקים⁹¹.

(סוף יבוא)

ר' יַעֲקֹב סְפִיר

(סוף)

מאת י. י. ריבלין

ד

תקופה חדשה בחיי רבי יעקב ספיר מתחילה עם נסיעתו כשליח מירושלים לגולה בשנת תרי"ח. לא ברצון עזב רבי יעקב ספיר את הארץ, ולא רק משום שקשה היה עליו להפרד ממשפחתו, כי אם גם מתוך חבת ירושלים והארץ. אהבת ארץ-ישראל וירושלים בערה אז עוד בכל חומה ועוזה בלב העולם הראשונים. היו מחמירים כאלה שלא חפצו לצאת מחוץ לחומת ירושלים, וראו גם בזה משום ירידה במעלות הקדושה. ולעומת מיסדי „נחלת שבעה“ פורצי החומה, יש להציג כמה מהעולים הראשונים שלא יצאו מחוץ לחומה⁹². היו גם כאלה שכתבו בצואה לבניהם שלא יעזבו את הארץ. אחד העולים הראשונים מהונגריה רבי משה מנוואמסטא, אבי משפחת המבורגר בארץ-ישראל, כותב בצואתו: „ואת עלית על כולנה מחסדי ד' שלא הוכרחתי לצאת לחוץ-לארץ... ואתי הפליא ה' בחסדו שלא הוכרחתי לצאת לחוץ-לארץ“, והוא מצוה על זה את בניו ובנותיו ובניהם אחריהם, בתורת צואה גמורה ועצומה“: „הראש והראשון אני גזור ומצוה בכל תוקף ועוז שלא יצאו לחוצה לארץ בשום אופן וענין, אם לא לצורך חס ושלום ועל פי היתר בית דין צדק ומומחה מירושלים וגם לנכדי אני מצוה על דברי, וה' ברחמי יונם ויפרנסם ויושיעם בתוך ירושלים“⁹³. ר"י ספיר בעצמו מדגיש בהספדו על גיסו רבי משה בוימגרטן ז"ל „שלא ערב לבו לנסוע לחוץ-לארץ למרות מצבו הקשה“⁹⁴, וכן מזכיר לנו רבי בנימין זאב ספיר בהספדו על ר' יוסף יואל ריבלין ז"ל, סופר ומנהיג הכולל, בתוך יתר הדברים „שנטה שכמו לסבול בלב טוב וברוח נמוכה, ולא מלאו לבו להניד רגליו החוצה כדרך כל הארץ“⁹⁵. אהבת רבי יעקב ספיר לירושלים ולארץ בכלל היתה רבה, הוא היה גם בחולמי יסוד ישוב חקלאי, והשתתף בפועל בחברה לקניית אדמת יריחו היא „פתח-תקוה“ שהיתה

לראשונה ברעיון יושבי ירושלים⁹⁶. את אהבתו זאת לארץ הוא מביא לידי בטוי במכתבו לר' אריה ליב פרומקין ז"ל מחבר „תולדות חכמי ירושלים“, שר"י ספיר עורר אותו לחבר ספרו⁹⁷. ר"י ספיר מתמרמר במכתב זה על התיירים ובאי אה"ק, „אשר רובם אחרי הכנת התשוקה בעוצם אהבה והתקדשות לבית אמם וחדר הורתם, בטרם יבואו לראות הארץ הקדושה, ויהי אך כי צעדו כפות רגליהם על אדמת הקודש, בעוד לא התרחצו רגליהם מאבק עפר אדמת, בעוד לא התנקו רגליהם מחלאת טיט ארצם, רוח אחרת ילבשו ויהיו שקוצים בעיניהם... וכמרגלי הארץ מאז ימצאו תאונים להוציא דבה על הארץ ועל יושביה גם יחד... כל עץ מאכל בעיניהם לשפים ופרי נחמד לצנינים. כל איש ישר למסוכה וטוב לחדק, גם כל חלקה טובה יכאיבו באבני מרמה להגיד גם למרחק במכתבי עמל, כי ראו און בקרבה שוד וחמס ברחובותיה“. איני יודע אם אפשר לתת בטוי נאמן יותר להרגשת אלפי „האלמים“ של „הישוב הישן“ במשך דורות, אשר היו מטרה לחצי „מבקרים“ ואף גם „ענין רע“ ל„מוריעים“ „המשכילים“ למיניהם, אשר אם לשם „המליצה“ ו„מיטב השיר“, או למען „התנשא“ ונשוא חן, עוללו בעפר קרן ירושלים ויקיריה.

ואולם מצבו הקשה הכריח את ר"י ספיר להניד רגליו החוצה, ולקבל עליו משרת שד"ר ירושלים לארצות המזרח. על כתב השליחות שנמסר לידי חתמו מלבד מנהיגי האשכנזים— גם פרושים וגם חסידים — גם מנהיגי העדה הספרדית והבבלית⁹⁸. מתוך כתב שליחות זה אפשר ללמוד על היחס שהתייחסו רבני ירושלים לכל חוגיהם, לר"י ספיר. גם זאת שדוקא אותו האשכנזי הוכשר בעיניהם לנסוע בשליחות לארצות המזרח, כי היה האיש על פי תוכו בארץ וכל היותו ותכונתו, ידיעותיו והלך נפשו מזיגה נאה מן היהדות האשכנזית והספרדית גם יחד. ואכן היה ר"י ספיר המשך נאה לשליחי ארץ-ישראל מאז ומעולם, אנשים ראשונים במעלה, שמלבד מה שאספו כספים, אצלו מרוחם על המקומות אשר אליהם נשלחו.

ענין השליחים יסודו קדום מאד, עוד מימי הבית השני, תפקיד השליחים האלה היה כפול: מצד אחד היה עליהם לאסוף כספים שפעמים היה להם אופי של מסים קבועים, בחינת חובה מצד הגולה לארץ, שנתנו ראשונה למקדש ואחרי כן לנשיא מבית הלל. לעתים היו שליחים כאלה גם ממלאים תפקיד מדיני חשוב. שליחים אלה נקראו לפנים „שליחי מגבית“, דוגמה מספקת לכך ר' עקיבא בן יוסף שהיה גם הוא שליח כזה בזמנו⁹⁹. בתקופה מאוחרת יותר לא היו מגביות כאלה אלא מעין „גדבה“ לארץ-ישראל, ואולם השליחים היו גם בדורות האחרונים, המצויינים שבחכמים ומנהיגי הדור¹⁰⁰, שהכניסו חיים חדשים, והפיחו רוח היהדות בארצות מסעיהם, ויצרו גם קשר חי ומתמיד בין „הגולה“ ובין „הארץ“, והיו מורים גם הלכה ותורה לגולה. ר' יעקב ספיר כשליח מזכיר אותנו בן ירושלים אחר, — את ר' חיים יוסף דוד אזולאי הידוע בשמו הספרותי חיד"א, שיצא בשליחות עוד כמאה שנה לפניו¹⁰¹. ר"י ספיר יצא בשליחות העדה האשכנזית למוסדות „האשכנזים פרושים על מחית נפשם ועל בנין בית הכנסת הגדולה הבנויה לתלפיות בחצר חורבת רבנו יהודה החסיד זצ"ל, ועל תלמוד תורה תשב"ר“¹⁰². ואולם כשליחים הקדמונים מצא גם הוא כר נרחב לפעולות דתיות וצבוריות בארצות מסעיו בתימן, בהודו וביתוד באוסטרליה. כך מצא למשל בכלכותה שבהודו הרבה מעשי נבלה שנעשו בענין גטין על-ידי אנשים שנטלו להם, בלי כל זכות לכך, עטרת רבנים, והכניס תקונים בדבר, אחרי שאלו להסכמת רבני ירושלים, שאמצו את רוחו ויפו את כחו לכך¹⁰³. במקומות אחרים מצא פרצות בעיני מאכלות אסורות ושחיטה, ותקן את הדבר אם בעזרת רבני ירושלים או גם בכח עצמו. בארצות שהיו מושבות של ממשלות אירופיות, קרא לעזרה את הרב הראשי של המטרופולין¹⁰⁴. פעם אחת בא גם לידי סכסוך עם הרב הראשי לאנגליה בזמן ההוא, עם ר' נתן אדלר ז"ל, בעניני גר. הוא לא חת גם בפני הגאון, שר התורה הזה, אשר בעקב רכילות מצד איש ידוע ממלבורן,

שקבלת הגרים היתה בעיניו כמונופולין שלו, רצה לבטל קבלת גר שנעשה ע"י ר' יעקב ספיר.¹⁰⁵ ואמנם מתוך מכתבי גאוני וצדיקי עולם כר' משה יהודה הרב מקוטנא ז"ל בעל „זית רענן“, שעלה בזקנותו לירושלם ורבי שמואל סאלנט, רבה של ירושלים במשך יותר מששים שנה, שהר"י ספיר מכנהו פה ושם בתואר „ידיד נפשי“, רואים אנו בעליל את הערך הרב שהעריכו אותו אלה גם כגדול בתורה ומראי הלכה. ויזכר עוד בקשר עם זה ספרו „עדות ביהוסף“ שהוא עדה נאמנה לגדולתו בתורה. הספר הזה הוא שאלה ותשובה ששאלוהו באפריקה בענין ירושה. היורשים הם שפנו אליו בשאלה. עצם הצואה היא בערבית, והוא מתרגמה לעברית, ומנתח אותה בהגיון ישר, בהסברה ברורה, ובא לבסוף לידי פסק הלכה.

ברכה מיוחדת לעצמה קובעת לה „אגרת תימן השניה“¹⁰⁶, שיש בה, מלבד ברור הלכה ויופי של סגנון בדברים הנכנסים אל הלב גם ערך היסטורי, והיא גם מראה על הקשר האימיני, קשר של אהבה וכבוד, שקשרו את ר"י ספיר עם חכמי תימן. הוא אינו נמנע מלעורר אותם, שעליהם להזהר ביחוד מתעיה, הואיל ומדינתם שטופה בכשפים ובהזיות. עצם הענין הוא, שקם אז בתימן איש, יהודה ברבי שלום מארי שוכרי אל כוחלי שמו, אחד החכמים שידעם עוד ר"י ספיר פנים אל פנים מזמן בקורו בתימן, והכריז על עצמו, שהוא שליחו של אליהו לפני בוא הגאולה האחרונה הקרובה לבוא. ר"י ספיר מוכיח, שאין איש זה יכול להיות המשיח, על פי כל הסימנים שבהם יוכר המשיח, אף לא אליהו, משום שאלהו לא יולד מאיש ואשה, כשם שנוולד רבי יהודה זה, כידוע לכל. גם אין שום יסוד ומקור ספרותי, שלפני בוא אליהו לבשר הגאולה יקדימו איזה שליח שהוא שיבשר את בואו. מלבד ההקדמה על ערך המשיח, וברור דברים על המצב הרוחני של יהדות תימן, באים דברי טעם על מצבם הפוליטי של יהודי תימן, ועל התוצאות הקשות שהופעה כזו יכולה להביא ליהדות תימן מצד הממשלה. לבסוף באה שקלא וטריא לברר על פי ההלכה את מהות המשיח ודרך הופעתו. בסוף האגרת נלווה לה עוד מכתב מגאוני ירושלים, אשכנזים וספרדים, הנותן תוקף וסמכות לדבריו.¹⁰⁷ ככה גשר ר"י ספיר גשר חי בין גדחי הגולה ובין ארץ-ישראל, ונתן לארץ-ישראל סמכות, שאליה שאפו גדולי חכמינו מימים קדמונים ועד תקופת התחייה בצפת לפני שלש מאות שנה, ועד הדורות האחרונים. ואגרת זו אמנם השפיעה השפעה רבה ושמרה על קהלות רבות בתימן לבלתי לכת אחרי המתעה.¹⁰⁸

ואולם ערכו של ר"י ספיר רב בראש וראשונה כתייר המזויין בידעיות הדרושות לכך, כאדם בעל הסתכלות חדה, ואף גם כבעל שיטה מדעית ידועה, שיטה שהיתה לו לנחלה מר' יוסף זונדל סלנט, ושמקורה יש למצוא בשיטת הגר"א. „דבר מוזר וחדש אספתי, למדתי מזה הלכה או פשוט“¹⁰⁹, „ועל כן שבתי וראיתי גם בזה לקרב המציאות אל הקבלה, כאשר שמתי לי לחוק ומשפט מראשית חקירתי“¹¹⁰. „לא רק העובדות חשובות כי אם גם מהתסירות יש ללמוד“. כשהוא מוצא לפעמים מנהגים בנגוד למסורת, הוא מבקש למצוא פשר לדבר, ולא יאמר לבטל את זה או את זה.¹¹¹ בהירות המטרה שהציג לפניו מפליאה ביחס למצב הגיאוגרפי והפוליטי של הארצות שהוא תר, וכן לגבי עם הארץ. אמנם, אין הוא מרבה בדברים, על עם הארץ ואולם אגב אורחא מוסר הוא לנו את המעניין באופן מיוחד, או את הנחוץ לדעת לשם הענינים המעסיקים אותו. המעניין אותו הוא מצב היהודים והיהדות. אך גם בדבריו על היהדות והיהודים, מבחין הוא בדיוק נמרץ בין דברי אגדה ובין האמת המציאותית. הוא מציין כל מסורת שאינה נכונה וגם אמונת שוא. מחקרו — קב ונקי, ומעט הוא אשר החקירות שבאו אחריו, שנו ממה שקבע. כל מה שהיה יכול לבדוק בעצמו, בדק בדיקה שלימה וחקר עד לתכליתו, אם גם עלה לו הדבר הרבה פעמים בעמל רב, ולפעמים גם בסכנת נפשות ממש. מבקר הוא קשה פה ושם את בנימין השני, אשר הסתפק

בשמיעה בלבד, ונתעה להאמין בדברים שאינם נכונים¹¹². ואף גם את רבי בנימין מטודילה לא נקה¹¹³

לשימת לב מיוחדת ראוי גם סגנונו המצויין, סגנון שאפשר להכיר בו כבר את ראשיתו של אותו הסגנון העברי, שהתפתח אחרי כן בארץ־ישראל, אחרי שעברו עליו כמה גלגולים בימי „הלבנון“ ו„יהודה וירושלים“ ו„תבצלת“ ושאר עתוני ארץ־ישראל, ושמצא אחרי כן את תיקונו בסגנונם של פינס ויעבץ ורייך פרומקין ורא“מ לונץ, ולבסוף בסגנונם של ר' יצחק יחזקאל יהודה ואחיו הפדופ' א"ש יהודה וסגנונם של ילין, מיוחס ובן־יהודה. ואם כי סגנונו של ר"י ספיר אינו נקי משגיאות¹¹⁴, הרי הן מסוג אותן השגיאות, שהחכמים הספרדים החזיקו בהן ונעשו להם כהיתד, ואף גם נחשבו כחן של סגנון — בחינת „מיטב הסגנון שבושו“. על כל פנים, אם נשוה את סגנונו של ספיר לסגנון „משכילי“ דורו ברוסיה נעמוד משתאים לרוח החיים השופע ממנו. אין כאן כמעט גבובי מליצות ריקות ואריכות דברים שלא לצורך. הסגנון מצטיין בריאליזם גמורה ובהבחנה רבה. ואם אמנם כי בשירתו הולך הוא עדיין אחרי מליצת דורו, מליצת משוררי ההשכלה מצד אחד וממשיכי השירה הספרדית מצד שני, הרי בפרוזה, וזהר הוא מכל עודף של דבור. נכונה היא עדותו שהוא מעיד על עצמו¹¹⁵: „וכל אלה הדברים דברתי בלשון הקודש (כאשר חנני ה') לשון המקרא ובקיצור נמרץ. כאשר ינוע בכברה הנעתי כל לשון עודף ויתרון כי קשה עלי האריכות, ורעיונות משל וחידיה אין עמדי. גם כי כבדה עלי ההוצאה והזמן יקר ביותר¹¹⁶. וכל מלה ומלה שקלתי בפלס מחירה. ואם משתוקא (בלשון) בסלעים תרין, במכתב בארבע ובדפוס בשמונה, ובזמננו כי רבו המקרים בששה עשר“. ואולם יחד עם זה ישנם ב„אבן ספיר“ פרקים נפלאים, המתארים את החיים או את האישים ואפילו את המקומות, לעתים קרובות בתמונה בהירה, אשר רק חרט סופר בעל כשרון אמנותי יכול להתחרות בו. מעטים הם סופרי זמנו אשר חוננו בכשרון תאור נפלא כזה, כגון תאור מארי יוסף בן סעדיה הרב הנפח או תאור בית ששון בהודו¹¹⁷. ועל זאת יש עוד להוסיף חוט חן של הומור דק מן הדק, אותו ההומור הידוע לנו כמצייין את חכמי ירושלים מן הדור שעבר; מזיגה היא שעלתה יפה מן ההומור האשכנזי החריף וההומור הספרדי הדרך והמשעשע. כל אלה עושים את קריאת „אבן ספיר“ לקריאה נעימה ומושכת את הלב.

ה

נסיעתו הראשונה של ר"י ספיר ארכה ארבע שנים ותשעה ירחים, מי"ג תמוז תרי"ח ועד ט"ו איר תרכ"ג. במשך זמן זה עבר בארצות מצרים, ים סוף, תימן, הודו המזרחית עליינה ותחתונה ומדינות אוסטרליה.

ראשית מסעו היתה למצרים, במקום שעסק מלבד בקבוץ כספים לארץ־ישראל, גם בחקירת העדות היהודיות, החל באלכסנדריה הגדולה וכלה בפנות הנדחות ביותר, במקום שלא מצא אלא יהודים בודדים. מלבד מה ששם לב לתאר את המצב החמרי והרוחני של הקהלות שבהן עבר, חקר גם לראשיתן של העדות האלה, לדברי ימיהן ועתיקותיהן, באופן שאין לחקירתו ערך לזמנו בלבד, שלגביה הנהו בריהסכמא הנאמן ביותר, כי אם גם לחקר תולדות ישראל וספרותו בכלל. הוא כבר הקדיש או שימת לב מיוחדת לאוצרות שבכתב האצורים בספריות העדות השונות. ולא שיר ספרדי יחיד בודד נשאר לנו למשמרת בזכות רשימותיו. במצרים עסק גם בחקירת מקומות מצרים ועריה הנזכרים בתנ"ך ובספרות העברית המאוחרת. כאן החל בבדיקת „הכתרים“, הן העתקות ספרי התנ"ך וספרי התורה העתיקים, שערכם לא יסולא בפז כמה שנוגע לחקירת המסורה, שלה הקדיש חקירות מיוחדות אחרי שובו ממסעיו¹¹⁸.

באותו הזמן עצמו גלה הוא ראשון את מציאות היהודים בכוש, הם הפלשים, ופרסם על אודותם מאמר מיוחד בהלבנון שנת תרכ"ג, מאמר שנעתק או בעתון גרמני, ועי"ז נתעוררו רבים מגדולי ישראל וביחוד ר' עזריאל הילדסהימר ז"ל וחברתו "כי"ח" לבוא לעזרת היהודים האלה¹¹⁹. על אודות יהודים אלה הוא מדבר בפרוטרוט במאמר אחר¹²⁰, הוא מספר שמיסיונרים פרשו רשתם עליהם. הוא מבאר על שום מה אין הוא יכול ללכת אליהם, ומציע לשם זה את החכם יוסף הלוי מפריז, ובמאמר שלישי¹²¹, הוא מדבר שוב על אודות היהודים בכוש, והוא מזכיר על התעוררות יוסף הלוי לחקור את ענין יהודי כוש, אחרי שהודיע הוא — ספיר — על אודותם בהלבנון שנה ראשונה, גליון י'.

ואולם כל החקירות האלה במצרים וסביבותיה לאורך ים סוף, אינן אלא מעין נסיון לעומת חקירותיו בפנים תימן. הוא היה חוקרם הרציני הראשון של יהודי תימן. נסיעתו לתימן באה בדרך מקרה. בתחלה חשב לנסוע ממצרים לעדן ולהפליג משם להודו, במקום שנמצאו עדות עשירות, והיתה לו התקוה לעשות את שליחותו ולאסוף כספים, ואולם במקרה לא מצא מהד אניה נוסעת להודו, ונתעכב בעדן ובינתים גם אזל כספו. ולפי עדות עצמו: „הביאוך המחסור הזה להתנדוד בארץ התימן, אחרי אשר לא היו לו די הוצאות הדרך במישור להודו מטרת נסיעתו“¹²². התלאות אשר מצאוהו עוד בהיותו בארץ החוף הערבית, לא די שלא הטילו אימה עליו, כי אם, להיפך, גרו את התענינותו של התייר, שכנראה לא נרתע בפני הרפתקאות והיו גם חביבות עליו. נמשך לארץ ערב הפנימית הלוחה מסתורים מאו ומעולם, נוסף לזה תלו היהודים תקוות משיחיות בארץ תימן, שלפי האגדה עתיד המשיח להופיע משם. חפשו שם גם את יהודי כיבר, שנהפכו ברבות הימים באגדה היהודית ל בני רכב הנזכרים בירמיהו, וכן את עשרת השבטים „בני משה“ שעלו על במת האגדה ביחוד מימי אלדר הדני, ואשר קוו שבשעת התגברות הגלות יעלו להציל את היהודים מידי לוחציהם¹²³. ואולם ר"י ספיר היה בעל תכונה רצינונית, מכדי ללכת אחרי הזיות מעין אלה¹²⁴. את כל נסיעתו ליוון רוח ההגיון והמחשבה הבהירה, שגם חוקר המזרח בכלל העוסק בתימן הערבית ימצא בדבריו חפץ. מתכוין הוא להביא תועלת גם לחוקר ההיסטוריה הערבית והארכיולוג¹²⁵. מטרתו היתה כעדות עצמו „ראשית ותכלית ספור“ עניני היהודים, „במקומות שעברתי עליהם כפי שדרשתי וחקרתי, והתכוונתי היטב על מהותם איכותם וכמותם, אי מזה באו וגלגולי סבותיהם ומקריהם, ואת אשר נודעתי מזה בעליל או מהאגדה וספור בהתחקות על שרשיהם אותם זכרתי ורשמתי; אם ראיתי דבר חדש או מזור אספתי, ולפעמים למדתי מזה הלכה או פשט או הבנה לזכרון חקתי. ואחריהם אם הביאני הענין זכרתי בדרך קצרה מאד גם מטבע המדינות ודרכי הגויים אשר היהודים יושבים בקרבם, כי גם מזה יוצא לפעמים איזה תועלת לדורשי רשומות או לחוקרי קדמוניות“¹²⁶. בקורות מסעו הוא, במאורעותיו לא טפל כי אם בדרך אגב אם לזכור חסדי ה' וצדקתו עם יעקב, או להכיר ולהוקיר טובת אנשי חסד כאשר נצטוינו¹²⁷. גם לא נהג „כחכמים אחרים אשר בקרו לפניו או אחריו בארצות שונות, שבפרו לפרסם את דרשותיהם שדרשו במקומות מסעיהם, כי אם פרסם מה שלמד וראה“¹²⁸. ואמנם התועלת שהביא לחקירת המזרח רבה מאד. החוקרים הנוצרים האירופיים שבקרו בארץ נשאלו זרים לה, ויושביה הביטו עליהם בעין חשד כעל זרים, באופן שלא יוכלו לחזור אל תוך תוכי הענינים באותה מדה שהוכשר לה הנוסע היהודי הירושלמי, לא רק מפאת ידיעותיו הרחבות בספרות היהדות והכרתו את המזרח מבשרו ומרוחו, בהיותו תושב המזרח משחר ילדותו, ויודע את השפה הערבית לא רק מפי כתבה, כי אם גם מן החיים עצמם¹²⁹. הקשר החי הזה גרם לו לרכוש אהבה ואמון מצד תושבי הארץ היהודים, שעזרו לו הרבה לחזור לתוך הענינים.

רבים הם פסוקי התנ"ך ופתגמי התלמוד שהפיץ עליהם ר"י ספיר אורה מתוך מה שראה בחיי המורה העדבי, רבות הן ה"הארות" שהאיר לחוקר המורת. אך יסוד ועיקר הספר הוא חקידת יהדות תימן. זכה ר"י ספיר, והיה הראשון שגלה לנו את יהדות תימן נפלאה זו בכל שיעור קומתה וצביונה. עשרים וחמשת הפרקים מפרק כ' ועד פרק מ"ד של החלק הראשון ל"אבן ספיר" מגוללים לפנינו תמונה בהירה וחיה מן השבט היהודי שנשמד בטירתו השמית, יתר על כל שבטי ישראל כולם. אחדי תתו בקצור נמרץ ידיעות על קדמוניות היהודים בתימן והעתים אשר עברו עליהם¹³⁰, מעביר הוא לפנינו בתמונות חיות את הבית בתוך תוכו, ואת השוק, את הסוחר בבית מסחרו, את בעל המלאכה בבית מלאכתו, את מלמד התינוקות וחניכיו ואת "בית המדרש" ואת החכם "המארי". והתמונה רצופה הערות פרטיות שיש ללמוד מהן על הכלל כולו, הערות "ליריות" "דידקטיות". דוגמא נאה היא חיי החכם התימני המארי יוסף בן סעדיה המתפרנס מיגיע כפיו ואינו בוש ממלאכתו. מקנא בו ר"י ספיר, ומטיף מוסר לחכמים העושים תורתם קרדום לחפור בו¹³¹. והתמונה עצמה נפלאה: לפנינו חכם גדול בנגלה ובנסתר, שוחט דיין ודרשן, רופא ואסטרוולוג, בקי בספרות הערבית במדה שהוא בקי בספרות העברית, נכבד גם בעיני הפקידים ומשרתי המלך, אך בכל אלה הוא עוסק שלא על מנת לקבל פרס. הוא מתפרנס ממלאכתו מלאכת הנפחים, וכשאינו מוצא לו עוזרים, עוזרות על ידו בעבודתו שתיים משלש נשיו. האחת נופחת באש במפות, בשעה שהיא מחזיקה ילדה על זרועה. השנייה מביאה פחמים, והוא מארי יוסף בן סעדיה בעצמו מכה בפטיש על הסדן. לבושו אינו שונה מלבוש יתר תושבי הארץ, עד שהיה יכול להחשב בעיני מי שאינו מכירו לאכר או לרועה. ואולם אין מלאכתו פוגמת בכבודו ובמעלתו. כשר"י ספיר רוצה לעזור לו במלאכתו אומר לו המארי בלעג: "אם אדוני החכם שמעני, הניחה את שלחתך והשתכר אצלי לפועל", ר"י ספיר עונה מכאב לב ומשבר רוח: "אשריך, מארי יוסף, שפחמי אתה, ואוי למתנהגים ברבנות. לו רציתי לעשות כמודך, כי עתה לא גליתי ממקומי בטלטלת גבר ולעזוב אם על בנים נוטשה"¹³². תמונת חיים כזאת היא גם תאור הצרו של השר דוד ששון, אורח חיי והליכותיו¹³³.

תורה שלמה הננו מוצאים בספרו על אודות המנהגים, התפלות, קריאת התורה ועל אודות בתי הכנסת וסדריהם בכלל, בדבר הדרשות התופסות מקום חשוב. כמו כן הוא נותן לנו פרטים מענינים על דבר חנוך הילדים בתימן, על דבר חומר הלמוד ושיטת הלמוד¹³⁴. לדוגמה: הוא מספר כיצד מלמדים את הילדים בתימן את הנגינות של קריאת התורה על פי סימנים ביד ותנועות האצבעות, ממש כמעשה המנצח על מקהלת מנגנים ושרים, דבר, שר"י ספיר מוכיח, שמקורו נמצא כבר בתלמוד, ושלפי פירוש רש"י הוא מנהג ארץ-ישראל. בדברו על בית הכנסת, על "ברית המילה" ו"החתונה", יש לו הזדמנות לרשום גם שירים שונים, משירת תימן. שרק בזמן האחרון אחרי הופעת הקובץ היפה של א"צ אידלסון ז"ל ונ. טורצינר, הננו יכולים להעריכה כנכון ערכה, ולהעמידה בשורה אחת עם מבחר שירי ספרד וארץ-ישראל מתקופתם של ר' ישראל גר"ה ור' שלמה אלקבץ¹³⁵. הזדמנות מיוחדת לתאר את הליכות היהודים ותמונות חיות מחיי המשפחה, נתנו לו גם החגים. ערך מיוחד לדקדוק העברי בזמנו היה בהרצאת דבריו על אודות מבטאם העברי של יהודי תימן. ואם אמנם קמו בימינו אלה חוקרים אחרונים גם במקצוע זה, ובדקו אותו באמצעים מדעיים יותר, הנה היה הוא המעורר הראשון לדבר. הוא מוצא שמבטא יהודי תימן שונה גם מהמבטא האשכנזי וגם מהמבטא הספרדי; ולדעתו הוא הטוב ביותר והנכון ביותר, בהיותו המקורי וגם יש בו הבחנת הגות לכל האותיות שבאלף בית שלנו, וגם לכל בג"ד כפ"ת הדגושים קל והבלתי דגושים. גם יש להביא בחשבון

שיהודי תימן גרים בסביבה, שהשפה הערבית אחת העברית נשאה חיה במשך כל הדורות ללא הפסק. היהודים לא נדדו מן הארץ הזאת מזמן גלותם, לפי דעתו, כמסורת התימנים, מאחרי חורבן הבית הראשון; מה שאפשר לראות מתוך מנהגיהם, שיסודם בימי הבית הראשון. ילדיהם לומדים מראשית ילדותם את המבטא הנכון לפי הדקדוק לרבות את הנגינות¹⁵⁶. עד אשד תדמה בפיהם כשפת אם, „על כן טעם הלשון במ ורוח השפה לא נמר“¹⁵⁷. גם שמושי שפה שונים משלנו הוא מביא, לדוגמא: התימנים אשר יזכירו איש חי יוסיפו „עליו השלום“ במקום שאנו משתמשים ב„נרו יאיד“ או היי. למת הם משתמשים במושג ז"ל (זכרונו לברכה) או „זכרתו לתחייה“. ענין זה חשוב גם לקביעת הדורות כי במצאנו שפלוגי מזכיר את פלוגי בתוספת „עליו השלום“, אין להסיק מזה, שהנזכר כבר מת באותו הזמן, כי אם דוקא להיפך. הוא מעיר גם על זה, שמספר השנים של התימנים הוא לשטרות, ושהם משתמשים גם בו בגטין, ולא לפי חשבון בדיאת העולם, ממש כמו שהיה הדבר נוהג גם בימי התלמוד והגאונים¹⁵⁸. במסעו זה גלה ר"י ספיר גם כתבי יד שונים. יזכר שאת המדרש התימני הנפלא הנדפס כעת בשם „מדרש הגדול“ גלה הוא לראשונה, וציין את ערכו כזאת: „כתב יד בשם „מדרש הגדול“ על כל התורה, והוא מחזיק פי שנים ממדרש רבה שבידינו, ואינו לפי דרכו. לשונו צח ונקי כלשון המשנה. בראש כל פרשה מליצה בשיר חרוזי, הנסמך על פסוק אשר עליו ירה פנת הדרוש, ועל כל פסוק כמה פשטים ודרשות ורמזים בלשון דבד אחר, וגם פסקי הלכות ודינים“. במקומות אחדים מצא ר"י ספיר את השם „ישעיה“ בראשי החרוזים¹⁵⁹. מלבד הספר החשוב הזה מצא עוד ספרים שונים בדקדוק ובמסורת ובהלכה¹⁶⁰.

גם בחלק השני של „אבן ספיר“ ממשיך ר"י ספיר לספר ולתאר כדרכו. הפרקים על „עדן“ מכילים גם הם חקידות היסטוריות ביחוד על מצבות עתיקות¹⁴¹. פרק זה יכול להחשב על פי תכנון כהמשך לחלק הראשון. כנגד זה מכילים פרקי הנסיעה להודו, שאליה הגיע בשנת תר"ך בעיקר, תאורים של התייר המתאר את חיי ההווה של היהודים, לפי מה שמצא אותם בעת תיורו. יוצאים מן הכלל הזה הם הפרקים על „בניישראל“. בפרקים אלה¹⁴² הוא מביא מלבד מנהגי היהודים וחייהם גם פרטים על דבר ספרותם, ורושם את שדיהם שהם שדים בשמות שונות של מצוה. חלק זה טבוע לרוב בחותמו של יומן וצורת מכתבים שהוא שולח לירושלים, אם גם שאף כאן מבקש הוא לו במנהגים השונים סמוכים והקיישים בתורת ישראל¹⁴³. תכונה נקיה של ספרות תיירים לפרקים על אוסטרליה ועל ניו זילנד, במקום שלא מצא המחבר בקעה להתגדר בה בחקירות.

את החלק השני הקדיש לרבי מתתיהו שטראשון ואשתו חנה בוילנא, אשר בביתם התאכסן בנסיעתו לדוסיה בשנת תרל"ב. אז נשברה רגלו, והם טפלו בו במשך שבועים וחמשה ימים¹⁴⁴. מסורת ירושלמית מספרת, שאז נפגש עם אברהם מאפו, ואמר לו בדרך הלצה: „כששנינו נפטר לבית עולמנו, זיבואו תיירים לבקד את קברותינו יראו על קברך ויאמרו: „כאן קבור, עיט צבוע“ (על שם ספרו של מאפו) ועל קברי יאמרו: „פה טמון, אבן-ספיר““.

ז

בפסח שני שנת תרכ"ג, אחרי נסיעה של שש שנים בערך, חזר רבי יעקב ספיר בשלום אל „שער ציון“, אשר בחומת ירושלים, ותפלה על שפתיו: „ירושלים עיר הקודש, חיי רוחי וחיי בשרי, כך אהגה תמיד, ואת שעשועי ותענוגותי ימותי ולילותי, אספני נא אתך, והניחני עמך להחסות בצל חומותיך לאורך ימים“¹⁴⁵.

עם שובו התחיל לסדר את ספרו „אבן ספיר“ ואת כל החומר הספרותי שדשם * בשנת תרל"ב לא היה עוד מאפי בחיים (המערכת).

לו בדרך. בראש מאמר בצורת מכתב אל הלבנון בשם „שוב תוספות“ ששלח מירושלים בסיון תרכ”ד¹⁴⁶, הוא אומר: „בימים אלה השלמתי ב”ה אל נכון ספרי „אבן ספיר“ ושלחתי אל הרב „המגיד“¹⁴⁷ להדפיסו לחברת מקיצי נרדמים יצ”ו, וברוך החונן חכם יה”ש אשר נתן חן ספר זה (מלאכה ולא חכמה) לכל קוראיו וקבלתו באהבה וברצון להוציא לאור ולהפיצו בישראל בקרב ימים יחיי’ ויודע אי”ה“. במאמרו „בית עדן“¹⁴⁸ הוא מזכיר שחלק א’ הולך ונדפס.

ואמנם אחרי צאת החלק הראשון של אבן ספיר לאור ב„ליק“ בשנת 1866 הוצאת מקיצי נרדמים נתקבל בכבוד רב. גרץ מקדם את הופעת החלק הזה בשמחת אמת וברכתי לחברת מקיצי נרדמים, „אף על פי שזה הוא ספר של בן זמננו, ומצפה להופעת חלק ב’. הוא מעיר, שאם גם אין לו — למחבר — הכנה מדעית, הרי יש לו שכל בריא וכשרון חוקר מצלח¹⁴⁹. גם ארנסט רנן שלח לו מכתב הערצה בעברית¹⁵⁰. וזה נסחו: „הנה הספר אשר אמרת להביאו אלי יקר מאד, ולא יסולה בכתם אופיר בשוהם יקר וספיר, וכל אשר ספר בחדרי תימן, אמנם כי רחוק מפנינים מכרו, וזה דבר אשר יאמר: ראה זה חדש הוא וה’ שומר ארחות ישראל. שלום עליך ועל כל ביתך. אני כתבתי בידי ארנסט רנן בפאריז העיר הגדולה היום כ”ח בירח אוקטובר בשנת 1866“. גם „הכרמל“¹⁵¹ לרש”י פין אומר: „ולא בא ספר מסעות כמוהו בספרי ישראל“, ועל המחבר הוא אומר: „איש ישכיל יודע בתהלוכות עולם“, „למד דרכי היהודים המדיני המדעי והמוסרי“, „שם עיניו על מנהגי העמים“, „נוסף על זה (יש בספרו) מחקרים עיוניים“, „וגם סגנון לשונו ראוי לשבח“, „כי המחבר הזה קרא הרבה בספרים שונים וסגל לו מליצות גם יפות לפעמים ובטויים מתאימים אל הנושאים, ואינו חסר כי אם ידיעת כללי הדקדוק או ההרגל לבלי לחטוא ליסודות החכמה הזאת הידועים לכל מורגל בהם“¹⁵². על ההתענינות שעורר הספר בזמנו, הנו שומעים גם בתשובה לבקורת שענה ר”י ספיר¹⁵³. בתוך יתר הדברים הוא אומר: „זה שנה תמימה נתפשט הספר בכל המדינות ונכתב בכל מ”ע לבני בכל הלשונות, וכולם העתיקו ממנו מלים רבים“, גם ב„הלבנון“ — פריז תרכ”ה—תרכ”ו¹⁵⁴ באמר: „הרב החכם מוה’ יעקב ספיר הנז’ הנהו פה ירחים אחדים, וה’ נתן חנו בעיני כל הרבנים והחכמים המפורסמים אשר פה פאריס מסיפורו על הספר „אבן ספיר“ אשר אתו בכתובים¹⁵⁵, רבים וכן שלמים ברכו עליו ברכות הנהנין. כן התנדבו להיות בתומכי ידו להדפיס ספר המסע הנז’, כי „עוד לא בא כבושם הזה בכל ספרי המסעות, יתן ה’ אשר יהיה לאל ידו להוציא ספרו לאור, ויבנה ממנו בית יעקב¹⁵⁶. כי כעוצם חכמתו ותבונתו עוצם מחסורו מבית ומחוק“. חכמים וסופרים שונים כתבו גם הערות לספר, ביניהם: „לבנת הספיר“ מאת יצחק רוטנברג¹⁵⁷; „תקונים לאבן ספיר“ מאת דוד אפנהיים¹⁵⁸. שטראשון שעל דבר יחסו לר”י ספיר כבר דברנו לעיל, הערות שנמסרו ל„הלבנון“ על ידי „חי עולמים“ מאת ראובן אביבי איש וילנא¹⁵⁹; באו גם הערות שונות מאת ר’ מתתיהו ר”י ספיר בעצמו¹⁶⁰. גם ב„כרמל“ התוכח אתו ירחמיאל הלוי קלאצקי בענין נוסח התפלה „חי העולמים“¹⁶¹, גם ח” גורלאנד התוכח אתו בענין בן אשר אם היה קראי או רבני¹⁶², שלדעתו של ר”י ספיר — גם בנגיד לדעת גרץ — היו שני בני אשר ר’ אהרן ור’ משה ושניהם היו רבנים¹⁶³.

כמובן לא חסרה גם „בקורת“, כמו שהזכרנו כבר גם לעיל. ואולם הבקורת היתה ביסודה מופנה לענינים צדדיים, פילולוגיים וכדומה, ענינים שבהם נגע ר”י ספיר בספרו אגב אורחא. לעצם הענין — לעיקר חקירת היהודים בארצות מסעיו, לא ראה בקורת, לא היה מי שהוא שהיה יכול לבקר. אך בדרך המבקרים, אם לשם מליצה נאה בעיניהם, ואם מתוך קנאה ורוע לב, פגעו בנוסע המופלא אשר סכן את נפשו והעלה פנינים ממצולות מרחקים.

הומעניין הוא, כי בראש רודפיו עמד דוקא המוציא לאור את ספרו „אבן ספיר“, הוא עורך „המגיד“ ועתונתו, אשר בקשו להוריד את ר"י ספיר עד עפר. כנראה שהיסוד לכל זה היה סכסוך כספי קשה, שהיה בין ספיר ובין המוציא ספרו לאור. ר' יעקב ספיר קוה להבנות מן הספרד, כמו שראינו לעיל, ואולם תקותו נכזבה, ובין כך ובין כך נהפך לו „המגיד“ לרועץ. הגיע הדבר עד לידי כך, שבאחת ההערכות של הספר הזכיר „המגיד“ המו"ל לשבח את שם הספר ואת הוצאת „מקיצי נרדמים“, ולא את שם המחבר, „ותוך כדי דבור חזר וספר בגנות המחבר“¹⁶⁴. לפי הודעת ר"י ספיר „אסור להם (ל„המגיד“ וסוכניו) למכור רק לחברים של החברה ברשימה תרכ"ה—תרכ"ו, ואסור היה לו להדפיס יותר מהמספר הנצרך לחברים, כתנאי חתום עם אלברט כהן בפריז¹⁶⁵. במאמר זה הוא מודיע, שהספר נמצא למכירה רק בידו וביד בריל עורך „הלבנון“, ואפשר להשיגו גם במערכת „הכרמל“, בנגוד למה שהמבקר ב„המגיד“ הודיע שיש להשיגו רק אצל „מקיצי נרדמים“. ר"י ספיר מתמרמר על „המגיד“ אשר בסגנונו „אכל את יגיעי וכבודי מעלי הפשיט, אשר קרני בדרך והציגני לשיחה ולשנינה בפי קוראיו לא יוסל' (יוסלח) לו“. „המגיד“ הרחיק ללכת עד כדי כך, שלפי דברי ר"י ספיר במאמרו „נותן טעם“¹⁶⁶, לא רצה להדפיס תשובה לבקורת עליו „מפני הדו"ד שיש לי עליו אודות ספרי „אבן ספיר“. במאמר זה „נותן טעם“ שבא בהרבה המשכים, הוא עונה לכל מבקריו¹⁶⁷, מתנצל על שגיאות הדפוס הרבות, שבאו משום שלא היה במקום ההדפסה, הוא מאשים בהן את המו"ל, אחרי אשר הוא שלח כתב יד „בכתובת ידו מזוקק שבעתיים“. הוא גם מתמרמר על זלזלם בו בבקורת¹⁶⁸.

הגנה ארוכה על ר"י ספיר באה¹⁶⁹ מאת מ"ב חיים הלוי במכתב ממינסק, המספר „שגדולי ונכבדי עירנו כבדוהו (את הרי"ס) בכבוד חכמים וראו שכספר כן האיג' אבן ספיר“. הגאון מהורי"ז רפפורט אמר: „אין אנחנו ועמנו יודעים להכיר ולהוקיר ערך האיג' הנעלה הדגול מרבבה הר"י ספיר הזה“. הוא קם נגד חרפת „המגיד“ ומתמרמר עליו „על אשר פעם הלל ופעם חלל“, והוא מעיר על העול והחמס שעשה לו המגיד בספרו „אבן ספיר“, „וכן נודע לנו על נכון הסבה אשר „המגיד“ קרא אחריי מלא רועיו וכלביו“. וכבר קנאו רבים מנכבדי עירנו קנאת האיג' המכובד הזה וכתבו במכתב העתי „הכרמל“ ו„המליץ“ נגד „המגיד“, וגם אל „המגיד“ עצמו הודיעו, כי חטאתו רבה מאד“. „המגיד“ שראה סימן ברכה בראשון, כלומר בחלק הראשון של אבן ספיר. ואמנם החלק השני לא יצא עוד בהוצאת „מקיצי נרדמים“ כי אם בדפוס והוצאת חתנו של ר"י ספיר, בדפוס ר"י בריל עורך „הלבנון“ במגנצא בשנת 1874. שמונה שנים אחרי שהופיע החלק הראשון.

ז

נסיעה שנייה נסע הרי"ס לארצות אירופה. בסוף שנת תרכ"ה בכ"ה אלול נסע לפריז בשליחות בית החולים „בקור-חולים“. בזמן ההוא לא היה עוד הוא סופר החברה, כי אם ר' אברהם בר' אורי שבתי הדיין חתן ר' ראובן הכהן¹⁷⁰. בנסיעתו זו שארכה יותר משנתיים, הננו מוצאים אותו לא רק בצרפת, כי אם גם בערי רוסיה וגרמניה, שעבר בהן לטובת „בקור חולים“. מכל המקומות כמעט שלח מכתבים גם ל„הלבנון“. במסעו זה בקר בפוזן¹⁷¹, במינסק¹⁷², בפטרסבורג¹⁷³, בקובנה¹⁷⁴. מלבד זה נסע פעם שלישית לרוסיה בשנת תרל"ג לטובת אותו „בקור חולים“, שהיה אז אחד מחברי הנהלתו¹⁷⁵ ואז התאכסן בבית ר' מתתיהו שטדאשון, כאשר הזכרנו לעיל.

אחרי נסיעותיו אלו השתקע שוב בירושלים, ולפי דברי ר' אשר ליב ז"ל מאניקסט בעל „חלקת מחוקק“, היה לו לר' יעקב ספיר חלק שלישי של אבן ספיר, וגם החל

להדפיסו „ועודו בכתובים“¹⁷⁶, ואולם עד היום לא נמצא בכתביו, וכנראה אבד¹⁷⁷. ר' אריה לייב מאניקסט הנ"ל מוסר עוד רשימה של ספריו „אגרת הפרידה לרבני איטליה“, „אלדד ומידד“, „מים חיים“. יש להוסיף עוד על זה את „ספר הודאת בעל דין“ מאת דון יוסף נשיא, כתב יד ישן הנמצא בבית הברון גינזבורג בפריז, ויצא לאור בפרנקפורט דמיין תרכ"ו. וכן יש הקדמה מהר"י ספיר ל„מדרש חמדת הימים“ לתורה מרבי סאלם שיבזי¹⁷⁸. בראש הספר כתב תולדה מפורטת של ר' סאלם שיבזי, ופרסם ממנו שיר לדוגמא, בהודיעו שאסף שלשים משירי הר"ש שיבזי. וככה היה ר"י ספיר כמעט המגלה הראשון של איש פלאים זה מתימן.

את שארית ימיו בלה ר"י ספיר ב„חורבת ר' יהודה החסיד“ בחברת ידידיו מנעוריו ובעיקר בחברת ידיד נפשו הגאון ר' שמואל סלאנט¹⁷⁹. בתמוז שנת תרמ"ה חלה. הרופא אמר לו שמחלתו קלה, ואולם לפי מה שמספרים בני משפחתו, ידע כי קצו קרב ואף גם ידע את יום מותו. ואכן אחרי ימים מספר נפטר לבית עולמו, והוא אז רק בן ששים ושלוש שנים. על מצבתו הצנועה שעל קברו בהר הזיתים, הנמצא ליד קבר אשתו, „החכמה והצנועה יראת ה'“, שנפטרה שלש שנים אחריו חקוק: „פ"ג הרב ר' יעקב בהרב ר' נתן הלוי ספיר. נלב"ע יום ג' י' תמוז התרמ"ה תנצב"ה“¹⁸⁰.

1. יש שלים אל לב שאת אביו אין הוא מכנה אף פעם בשם „ספיר“, כי אם „הלוי“, מסרו לי בשם אחד נכדי ר"י ספיר ז"ל שמסורת בידו שהערבים נתנו לו שם זה (سفير) „נוסע“, „תייר“, ואולם אין זו אלא אגדה, שהרי בשנת תרי"ט חתם כבר בשם ספיר, בעוד שנסיעתו הראשונה חלה בשנת תרי"ח. גם בכתובת אשתו, שראיתי ביד נכדו מר אברהם יעקב ברבי בנימין זאב ספיר, נזכר בשם זה גם אחרי שם אביו. 2. ערך ספיר ב Yewish Encykl. 3. חלקת מחוקק לרבי אריה לייב בריסק חוברת ז' ע"ב. 4. אבן ספיר ראש חלק א'. 5. רק יחיד בודד מתלמידי הגר"א עלה לירושלים וקבע בה ישיבתו עוד בשנת תקע"ו, הוא רבי הלל ברבי בנימין ריבלין ז"ל, שהיה המורה צדק הראשון לאשכנזים בירושלים. ואולם גם בנו דבי אליהו ריבלין שעלה אתו נשאר עוד בצפת עד שנת תקצ"ג. דבי ישראל משקלוב היה עולה לירושלים מומן לזמן ושב לצפת. 6. הכונה לרבי ישראל משקלוב הנזכר לעיל. 7. אבן ספיר ח"א דף א' זכור. 8. מסר לי נכדו מר אברהם גודל שרגילה היתה מימרא בפיו: „אין לך דבר העומד בפני הרצון“. ומימרא זו היתה דשומה מתחת לתמונתו שממנה נעתקה ל„תמונות חכמי ישראל“, בהשמטת הפתגם שהיה רשום תחת התמונה המקורית. 9. ירושלים לונץ כרך י"ג עמ' 235. אבן ספיר ח"א שם. 10. כך הוא מכונה במצבת בתו, אשת ר"י ספיר, „חלקת מחוקק“ חוברת ז' דף מ"ו ע"ב. 11. שם. 12. הוא נזכר גם בשם רבי זלמן כץ, ר' זלמן הכהן ורבי זלמן מוילנא, כי אם אמנם נולד בטיקטין התחנך בוילנא. לפי דברי נכדו מר אברהם גודל, נשא רבי יעקב ספיר את בתו בהיותו עונה בחיים בירושלים, ונקבר גם בירושלים בחלקת הספרדים בשורה הראשונה על יד הדרך. רבי שלמה זלמן כהן ראוי אף הוא לחקירה מיוחדת, כאחד העולים מהפרושים עוד לפני תנועת העליה של תלמידי הגר"א. לפי דברי נכדו היה הוא המעורר את תלמידי הגר"א אחרי שובו בפעם הראשונה מן הארץ, לבוא לארץ, אף עשה חוזה עם וואלי בירות לתת לעולים יהודים להכנס לארץ ולהיות אחדאי להם ולרכושם, תמורת עשרה אחוזים מה„כיסים“ שהיו מגיעים מכסף החלוקה לאשכנזים בארץ. 13. „תולדות חכמי ירושלים“ לפרומקין—ריבלין ח"ג עמ' 148. 14. שם עמוד 158. ובענין הבאת כספים מקושטא ראה פרטים בספר „שלשה עולמות“ לר' חיים המבורגר חלק א' עמוד ג"ח. 15. בגני ירושלים לר"פ גרייבסקי חוב' י"ז עמ' כ"א. 16. תולדות חכמי ירושלים חלק ג', 177 ו„ירושלים“ ללונץ כרך י"ג, 256. המכתב והשירים הם חבורי אר"ם כהן ונדפסו ב„שירי שפת קודש“ חלק א'. דאה גם „תולדות חכמי ירושלים“ ח"ג עמ' 220. 17. אבן ספיר חלק א' דף א' עמוד ב'. כנויו של ר"י ספיר בירושלים היה על שמה

יעקב אלקעס. 18. ראה הספדו של ר"י ספיר על גיסו ר"מ בויםגרסן שנעתק ב"זכרון לחובבים הראשונים" חוברת י"ז—י"ח עמ' 33. 19. "ירושלים" ללוויג אוגוסט פרנקל (התרגום העברי), ע' 162; "תולדות חכמי ירושלים" ח"ג, 261. 20. כדוגמת רבי משה מנוואמסטא. פרטים מעניינים על עליית תלמידי ההתחם סופר" ראה ב"שלשה עולמות" לר"ח המבורגר, ד וכו'. 21. "ירושלימה", 162. 22. נדפס ב"לבנון" ונעתק ב"זכרון לחובבים הראשונים" לר"פ גרייבסקי חוברת י"ז—י"ח, 33. 23. "תולדות חכמי ירושלים" ח"ג, 269. "זכרון לחובבים הראשונים" חוב' ב' 19. 24. "זכרון לחובבים הראשונים" חוב' י"ז—י"ח, 33. 25. "חלקת מחוקק" חוב' ז', עמוד ב'. 26. "בנות ציון וירושלים לר"פ גרייבסקי" חוב' א', 1. 27. חלקת מחוקק חוברת ז', עמוד ב'. 28. לוח ארץ־ישראל ללונין שנת תרע"א. 29. "זכרון לחובבים הראשונים" לר"פ גרייבסקי חוב' ז', 4. כתבי רי"מ פינס חלק ג', עמ' ס"ג. 30. "הלבנון" תרכ"ו, עמ' 18, 35, 54 ועוד. 31. ר"ח המבורגר "שלשה עולמות" ח"א, ס"ג. 32. "זכרון לחובבים הראשונים" חוב' ה', עמ' 8. 33. "שלשה עולמות" ח"א, ס"ג. 34. "תקנות החזקה ירושלים" לר"א ריבלין; ספר היובל לר"י פרימן, ברלין תרצ"ח. 35. "מגוני ירושלים" לר"פ גרייבסקי חוב' ק"ו, 23. 36. לוח ארץ־ישראל תרע"א, "ירושלים לפני ארבעים שנה". גם אבי מורי ז"ל ר"א ריבלין היה מפליג הרבה בשבחו של רבו ר' בנימין הלוי ספיר ז"ל. 37. כתב כבוד בשנת תרכ"ה ב"הלבנון" הפריזי בחתימת "בנימין זאב הלוי בנו ר"י ספיר" תרכ"ה עמ' 315, וכן תרכ"ו עמ' 5, 134, חתום בנימין זאב הלוי ספיר. מלבד זה חתם גם ו' לה (ואלף הלוי) "הלבנון" תרכ"ו, עמ' 35. עין "העתונות הירושלמית" לא. ר. מלאכי, "לוח ארץ־ישראל" ללונין תר"א, 107—108. 38. אבן ספיר ח"א, קע"ד. 39. "שלשה עולמות" עמ' ס"ג. 40. נפטרה בירושלים תרע"ה, "בנות ירושלים" לר"פ גרייבסקי חוב' ו'. 41. "זכרון לחובבים הראשונים" חוב' ז', 4. 42. "קריה נאמנה", פין, 271 וכו'. 43. "תולדות חכמי ירושלים" ח"ג, 220. 44. מבוא ר"א ריבלין לספדו "הצדיק רבי יוסף זונדל סלנט", עמ' ה'. 45. שם ט'. 46. שם י"א. 47. "הלבנון" תרכ"ה גליון 22, עמ' 336 וכו'. 48. "קורות חצר ר' יהודה החסיד" (לוח ארץ־ישראל ללונין תרס"ד) לרי"מ טוקצינסקי. 49. "זכרונות לבן ירושלים" לר"י ילין, עמ' 11 ולוח ארץ־ישראל ללונין תרס"ג, עמ' 129. 50. "תולדות חכמי ירושלים" ח"ג, 267. 51. חצר "אורח חיים" ששם גר רבי ישעיהו ברדקי, תעודות היסטוריות לר"פ גרייבסקי חוב' א', עמ' 6 ו' 12. א' 51. ר"י גילדמן, "האסיפה" תרמ"ה, עמ' 23. "זכרון לחובבים הראשונים" לר"פ גרייבסקי חוב' ב', 9. 52. "ירושלימה" לפרנקל (על פי תרגומו העברי של שטרן בשנויים), 161. 53. שם. 54. שם. 55. שם. בערך עשר לירות זהב. 56. שם. 57. שם. 58. שם, 162. וע' מאמדי "ביה"ס הראשון בירושלים" ספר היובל להסתדרות המורים בא"י, תרפ"ט. 59. אבן ספיר ח"א דף א'; עמ' א'. 60. "ירושלימה", עמ' 161. 61. שם, עמ' 162. 62. שם, 341. 63. שם. 64. עיין מאמרי "בית הספר הראשון בירושלים" הנ"ל. 65. "ירושלימה", עמ' 314. 66. ראה "המליץ" שנת תרמ"ה גל' 16 המביא בשם "הצבי" ושם מוא מביא בשם "שערי ציון" לגשציני, שעריך רבי חיים פרס ז"ל לאמר: "מה נשגב ועזו כח החפץ שבאדם. ר"י ספיר הזה הוא מהמחזיקים בתעיון עבודת האדמה, אך לבקשת ראשי הכוללים צמצם את חפצו ורצונו במלבוש חדש". ראה גם כל פרשת הענין הזה ב"המליץ" תרמ"ה גל' 26 במאמרו של ר"י ריבלין. 67. "הכרמל" שנה ו' גל' 33. 68. במאמרו, "נותן טעם", "הלבנון" תרכ"ז עמ' 55 ו' 84. 69. שם, 56. גם במקום אחר ("הלבנון" תרכ"ח—תרכ"ט עמ' 21) הוא מתמרמר על זה שנאמר נגדו בהמצפה ל"השרון" 36. ולא חפצו להביא תשובתו. 70. אבן ספיר ח"א עמ' 13. 71. שם דף י"ז עמ' א'. 72. השוה גם אבן ספיר ח"א דף י"ט—כ'. 73. אבן ספיר ח"א עמ' ג'. 74. ראה מאמרי "בית הספר הראשון בירושלים". 75. עיין בענין זה וזכרונות לבן ירושלים לר' יהושע ילין. דאה גם מאמרו של א. "ערי (מאזנים) שנה ג' גליון כ"ט), בנוגע ליחס היהדות הספרדית המזרחית לספר "אהבת ציון", עד כדי כך שראו להם זכות לעולם הבא בהדפסת הספר הזה. גם סח לי ר"ב זילברשטיין ז"ל שבשעה שעסק במסחר הספרים, עם סוחר הספרים הירושלמי הידוע ר' שמעון הכהן ז"ל המכונה דבולניקה, היה ר' סלומון מאגי

בן רבי אליהו מאני משלם כסף מלא דוקא בעד ספרי השכלה מסוג ספריו של מאפו. 76. בנוגע לנשואי התערובות הראשונים הזכירו: נשואי בת הגאון רבי ישעיהו ברדקי חתן רבי ישראל משקלוב עם רבי שאול ברבי שלמה יחזקאל יהודה, אבי משפחת יהודה הבבליית המיוחסת. נשואי רבי יהושע ילין עם שרה בת רבי שלמה הגז. נשואי ר"ב ברגמן בן הגאון ר"א ברגמן מגרמניה עם בת ר' עבדאללה בהגאון רבי משה חיים ראש רבני בבל. גם אחת בנות ר' יעקב ספיר נשואה למשפחת ברוך כנז' לעיל. זכן אחות רי"ד פרומקין ז"ל לרבי יוסף גבון. 77. בלוח איזי ללונץ תרע"א נאמר שר"י ספיר חבר שיר גדול לכבוד מונטיפיורי בשנת תר"ח. 78. ראה "שירי משה" שהוציא ר"פ גרייבסקי אוסף שירים שונים לר"מ סלומון ז"ל. 79. כן למשל חבר ר"י פינס גם את השיר ליובל בית הספר למל המתחיל "יובל היא שנת החמשים, חכמת נשים בנתה ביתה", ששרנו או אנחנו תלמידי בית ספר למל בחגיגת היובל. 80. כן מסופר ב"כוכבי יצחק" חוב" כ"ח ווינץ תרס"ז עמ' 56. מר א. יערי סובר, שצריך היה להיות ב"כוכבי יצחק" במקום "ודפסתיו" בשנת תקצ"ט ירושלים "וכתבתיו", משום שלא היה בירושלים דפוס עד תר"א, ואפשר שהכונה "ודפסתיו" וכתבתיו בכתב יפה. בשנת תר"ט כתב עוד שיר ואז הדפיס גם את השיר הראשון ביחד עם עוד שני שירים כנוכר להלן. 81. ראה בענין זה גם רש"ח קוק "קרית ספר", שנה י"א, 104. 82. לבד מראש השורות יש גם בשורה הראשונה ר"ת "יעקב", כנהוג בשירי ספרד. 83. אולי באותה הזדמנות נעשה גם לבן חסות הממשלה הגרמנית. לפי מה שמסר לי נכדו מר גודל כתב לו פרידריך זילהלם בהגישו לו את ספרו "אבן ספיר" (ראה להלן), שהוא מתכבד שהוא בן חסותו. בזמן ההוא היו נכבדי ירושלים מחפשים להם חסות קונסול ארצות אירופה, מפחד שלטון הארץ אשר משפטו היה קשה לנשוא, וביתוד משום חתת הקונסולים שנפלה על הערבים, וזוהרו מנגוע בבני חסות. בני חסות היו נידונים אצל הקונסול שלהם. ויד השלטונות לא יכלה לנגוע בהם. ככה היתה משפחת סלומון גרמנית. משפחת ברדקי אוסטריית וסלנט רוסיית. משפחת ריבלין אנגלית. ראה בענין קבלת ר"י ריבלין הנתינות העותומנית ואתו כל הריבלינים במאמרי ב"הארץ" כ"ז אלול תרצ"ח. 84. המכתב מס' 20 נובמבר 1874. "מגנוי ירושלים" לר"פ גרייבסקי חוב" כ"ב, עמ' י"ט. 85. נדפס ב"לבנון" תרכ"ה—תרכ"ו עמ' 89. 86. ראה לעיל. 87. הוא חתם שם "אחד העם מקהל עדת פרושים שבירושלים עיר הקודש תובב"א יעקב הלוי ספיר באאמור" מהור"ר נתן ז"ל סג"ל. 88. שם עמ' ט"ז. 89. כלומר, מגדבת יד אנשים. 90. על יחסו לעבודה ולמלאכה, יחס של רוב אותם האנשים שמונים אותם ב"אוכלי לחם החלוקה", ראה תאורו מתימן את ה"מארי" הנפת ודבריו שם על המלאכה וערכה (אבן ספיר חלק א' פרק ג"א). 91. "כנף רנגים" עמ' 3. 92. מפורסם היה ביתוד הגאון הצדיק ר' צבי מיכל שפירא ז"ל שלא יצא מחוץ לתומה. ואולם לפי מה שמסר לי תלמידו הגאון הצדיק ר' יעקב משה חרלפ שליט"א לא יצא אלא שלא ימשכוהו לעסקנות צבורית שנפשו סלדה בהם. 93. ראה "שלשה עולמות" לרבי חיים המבורגר הי"ו עמ' ל"ח—ל"ט שפרסם שם צואת זקנו ר' משה ז"ל הנזכר. 94. "זכרון לחובבים הראשונים" חוב" י"ז—י"ח עמ' 33. 95. "הלבנון" שנה ג' תרכ"ו, גל' 1. 96. "זכרון לחובבים הראשונים" חיברת ה', עין לעיל מה שהבאנו מהעתון "שערי ציון" בעת התפרסם ה"קול המיכל", וגם על השתתפות בנו ר' זלמן נתן בחברה זו. 97. ראה הקדמת ר"א ריבלין לתולדות חכמי ירושלים" עמ' כ'. 98. אבן ספיר חלק א'. 99. עיין מאמרו של ר"מ פינס "שלוחי מגבית" ב"ספר היובל" לר' שלמה קרלבוך ז"ל. 100. מסורת יפה זו של שליחות חכמים רמי מעלה, ירדה משיאה בעיקר על ידי המדיבות בין האשכנזים ובין הספרדים. מלבד זה רבו גם המוסדות לאימוסדות בארץ, וכל הרוצה ליטול את השם נוטל, ויצאו גם שליחים בשם עצמם ששמו לשמצה את השד"רים גדולי התורה ושמו את שם ירושלים לקלסה. ואולם ענין זה של השד"ר (שלוחי דרבנן או "המשולח", לפי מה שכינהו האשכנזים או "השליח" לפי מה שכינהו הספרדים, דורש חקירה מיוחדת, כדי להעמיד הענין על אמיתותו. והרבה חומר יש בזה החל ב"היסטוריה" וכלה ב"אגדה" ואפילו ב"בדיחה". ויש צורך להבחין בענין זה בין תקופה לתקופה ובין משולח למשולח. 101. חיד"א היה הדור השלישי בירושלים

נולד 1727 (תפ"ז) יצא בשליחות ירושלים בשנת 1755 לתורכיה. בשנת 1770 בשליחות חברון ונפטר בליבורנו. בין חמשים הספרים שחבר ידועים ביחוד ספרי הביבליוגרפיה והמסעות שלו, "שם הגדולים" ו"מעגל טוב". 102. אבן ספיר ח"א דף א' עמ' ב'. 103. שם ח"ב פרק ל"ו. 104. שם ח"ב עמ' 122, 123, 136, 139, 142—144. 105. שם ח"ב עמ' 140, הערה 167—170. 106. אגרת תימן הראשונה היא של הרמב"ם ששלח בזמנו אל יהודי תימן כשקם שם משיח שקר. אגרת תימן השנייה נדפסה בוילנה בשנת 1868 בשנת אמת ליעקב (שנת תרל"ט). 107. החתומים על המכתב הם החכם באשי בעת ההיא ר' אברהם אשכנזי ר' מאיר אורבון ראב"ד לאשכנזים אז, הידוע בשם הרב מקאליש ר' רפאל פאניזיל שהיה חכם באשי אחרי ר' אברהם אשכנזי. ר' שמואל סאלנט שהיה ראב"ד האשכנזים אחרי ר"מ אורבון. ר' יעקב שאול אלישר חכם באשי אחרי ר"ר פאניזיל. ר' משה נחמיה כהנוב הרב מחסלבין הידוע. ר' אהרן צוריאלי, ר' אברהם איזנשטיין, ר' משה בנבנישתי ור' יעקב ליב לעוי — אב"ד ורבני הספרדים והאשכנזים בעת ההיא. 108. אבן ספיר ח"ב פרק 54. 109. "פשט" כלומר פירוש בתנ"ך או בתלמוד. אבן ספיר ח"א דף ב' עמ' ב'. 110. שם ח"ב עמ' 1. 111. שם ח"א דף ג' עמוד ב'. 112. למשל אבן ספיר חלק א' דף כ"ד, עמוד ב'. 113. אבן ספיר חלק א' בהערה, ראה שם גם דף מ"ג עמ' ב'. 114. השוה לעיל. 115. אבן ספיר ח"א, הקדמה, עמ' אחרון. 116. הכונה כאן אולי ליוקר הוצאת הדפוס, ואולי פשוט כונתו שהוא חס על הזמן להאריך במליצות. 117. אבן ספיר ח"א פרק נ"א. 118. שם ח"ב עמ' קע"ד וכו': ובמאמריו השונים בכתבי העת של הדור ההוא. 119. הקשר הראשון עם יהודים אלה היה לפי דברי ר"י ספיר (אבן ספיר ח"א פ"ו) זה: שני יהודים פלשים שבאו לירושלים ספרו בשובם לארצם לנשיאם על דבר יהודי ירושלים. הנשיא כתב לרב מצרים ובקשו לשלוח להם יהודים מורים ללמדם תורה ודת. ר' נתן אדלר מלונדון התעורר ושלח אליהם שני חכמים, וכתב בענין זה אל ר' משה חזן רב אלכסנדריה, כי הדרך לכוש עוברת בדרך מצרים. ואולם ר"מ חזן דחה את הדבר, באמרו כי יהודי כוש אינם אלא קראים. 120. המגיד שנה ט' גל' א' מיום י' טבת תרכ"ה. 121. "הלבנון" תרכ"ה—ו עמ' 87. 122. אבן ספיר ח"א דף ה' עמ' ב'. 123. שם ח"א פרק מ"א—מ"ב. בתקצי"א שלח ר' ישראל משקלוב בעל "פאת השולחן" מכתב, שעליו חתמו אחריו רבני האשכנזים פרושים וחסידים, מכתב מירושלים לעשרת השבטים, שבו נדרשו האחרונים, "להתפלל עבור שבטינו, לשלוח "חכם" סמוך שיסמיק זקנים בירושלים ליסוד סנהדרין ולשלוח כסף לתמיכת "הישוב" (ראה מאמרו של ד"א ריבלין) "אביר העולים וראש הבונים ר' ישראל משקלוב". "הצופה" ט"ו איר תרצ"ט. 124. שם ח"א פרק ט"ו. 125. שם ח"א, הקדמה. 126. שם. 127. שם. 128. דברי שניאור זקס בהסכמתו ל"אבן ספיר" ראש חלקא. 129. גם את החוקר היהודי אדוארד גלזר חשדו רבים מיהודי תימן במיסיונריות בבקרו אצלם. 130. אבן ספיר ח"א פרק מ"ג. 131. שם פרק נ"א. 132. יזכר כאן גם הערכתו של ר"י ספיר את "יחס האבות" אשר היהודים מגוימים בו. הערכה זו היא גם אופיינית לכל תכונתו: "זאת תורת היחש אשר עינה בכל הארץ. אלה בני שם ואלה בני חם" (אבן ספיר ח"א דף ע"ה עמ' א'). ובמקום אחר בדברו על אלה המבזים את אלה ביחוס בית אבות הוא אומר: "חק הוא לזרע יעקב המיוחסים, בטרם יבוא מלאך הברית להשיב לב אבות על בנים לקרב ולעשות שלום בעולם" (שם ח"א דף צ"א עמ' א'). 133. שם ח"א 134. שם ח"א פרק כ"ד בסוף. החנוך עניין כנראה את ר"י ספיר, שהיה בעצמו מלמד בראשית ימיו. גם לחנוך בקהירה הוא מקדיש מקום באבן ספיר ח"א דף י"ח עמ' ב' וכן שם דף נ"ד עמ' א'—ב'. ודף נ"ו עמ' א'. 135. שירים ישנם באבן ספיר ח"א דף ס"ז—ס"ח דף ק'. פרק ל"ז ודף קי"א צ"א. שירים מהודו — חלק ב', עמ' 32, 33, 76—77, 85—81. 136. אנב יזכר שר"י ספיר נותן ערך רב ל"טעמים" ו"הנגינות", כדי לבאר את הפסוקים. אבן ספיר ח"א דף ל"ט עמ' ב'. 137. אבן ספיר ח"א דף ג' נ"ד. 138. חשבון זה מתחיל בשנה הששית למלכות אלכסנדר מוקדון, ראה אבן ספיר ח"א דף כ"ה עמ' א' ודף כ"ז. 139. אבן ספיר ח"א דף ע"ו עמ' ב'. 140. מלבד השירים השונים שמצא הוא מדבר על כתיביו של התנכיים "הכתרי" שהוכרוזו לעיל אבן ספיר ח"א דף ק"א עמ' א' ספר

דקדוק שבא כהקדמה לתני"ך, שהעתיקו. מלבד זה יש להזכיר עוד „טופס הגטין“ וספרי דקדוק ושפה, והספר „זבחי תודה“ (שם דף ק"א וכו') והוא חבור מיוחד על הלכות שחיטה וטרפות. 141. אבן ספיר ח"ב פרק ה' עמ' ט' וכו', 142. שם. 143. שם עמוד קכ"ו. 144. שם עמוד ההקדשה ומעבר לדף. 145. שם ח"ב עמ' קמ"ח. 146. נדפס ב„הלבנון“ תרכ"ה עמ' 380 והוא ישוב על אחד התוספות במסכת יומא דף ד' ע"א. בראש המכתב כתוב: „צער הלוי יעקב ספיר יושב ירושלים“ ובסופו חתום „יעקב ספיר הלוי יושב ציון“. 147. עורך „המגיד“ היה אז גם מו"ל מקיצי נרדמים ר' אליעזר ליפמן זילברמן. 148. והוא חלק מאבן ספיר ח"ב עמ' קפ"ב וכו' שנדפס תחלה ב„הלבנון“ תרכ"ו עמוד 13. 149. Jüdische Zeitschrift שנת 1866 עמ' 280 ולא 263—270 כרשום ב Yewish Encykl. יזכר כאן שר"י ספיר במכתבו מפזון (הלבנון) תרכ"ו עמוד 277 בהערה) מתלונן על חכמי אשכנז הכותבים בגרמנית ולא עברית, באופן שיהודי ארצות אחרות לא יוכלו לקרוא דבריהם. 150. „הלבנון“ תרכ"ו שם מכנה ר' יחיאל בריל את חותנו ר"י ספיר „הרב המופלג חכם ומליץ נעים כמהור"ר יעקב ספיר הלוי נ"י“. מכתב רינן נדפס גם ב„הכרמל“ שנה ו' גל' 35, אחרי שהתנפלו על ר"י ספיר מבקרים שונים כדי „להוכיח עד כמה ספרו „אבן ספיר“ מצא חן בעיני גדולי המבינים גם בין חכמי הנוצרים. לפי דברי מר אברהם גודל, נכדו של ר"י ספיר, בקשו ממנו מר"י ספיר רשות לתרגם ספרו לאנגלית וגרמנית, ולא הסכים, וטפל בעצמו בתרגומים ללשונות אלה. לפי דבריו בקש רינן מר"י ספיר לנסוע שוב לתימן אתו יחד, אך לא קבל. 151. „הכרמל“ שנה ו' גל' 33. 152. ראה מה שכתבנו בענין זה לעיל. 153. „הלבנון“ תרכ"ח—תרכ"ט עמ' 21. 154. בהערה למאמר „מגדל דוד“ שם עמוד 9, 24, 39. 155. נדאה שהכונה כאן לחלק ב' מ„אבן ספיר“ שהשתדל למצוא לו מו"ל אחר. 156. הכונה להטבת מצבו החמרי של ר"י ספיר שדאה עצמו עשוק מ„המגיד“ ומקיצי נרדמים“ מוציאי החלק הראשון, כאשר נראה להלן. 157. הערות ל„אבן ספיר“, „הלבנון“ תרכ"ח—תרכ"ט עמ' 132, 164. 158. שם עמ' 162, 178. 159. כנראה, ראובן אשר ברודס, ראה שם עמ' 312, 335, 652. 160. שם עמ' 130, 146, 194, 210. 161. „הכרמל“ שנת תרכ"ח גל' 46. הענין הוא בדבר שתי הגהות שהביא בספרו „אבן ספיר“ ח"א דף ט' עמ' 2. ראה וכוז נגדו גם „הכרמל“ שנה ו' גל' 33. 162. „המגיד“ תרכ"ז גל' 4. 163. „הכרמל“ שנה ו'. 164. ירחמיאל קלאצקי ב„הכרמל“ תרכ"ח גל' 46. תשובת ר"י ספיר „הלבנון“ תרכ"ח—תרכ"ט עמ' 84. 165. שם. 166. „הלבנון“ תרכ"ז עמ' 55 והמשך עמ' 84. 167. הוא מזכיר ביחוד את „הצופה“ להמגיד שנה עשירית גל' 5—4. 168. „הלבנון“ תרכ"ז עמ' 84, ושם עמ' 258. כנגד זה הוא בעצמו מבקש סליחה מרוטנברג, הנזכר לעיל, על זילזול בו באותו מאמר עמ' 335. רוטנברג פרסם עוד מאמר על ר"י ספיר בשם „טעם זקנים יקח“ שם עמ' 530 ועמ' 567—552. גם את קלאצקי לא נקה. וזה האחרון מתמרמר במאמרו „התחיה והפדות לחי העולמים“ (תשובה להר"י) על שר"י ספיר מזלזל בו ומהתל בבקרתו עליו שם עמ' 275—260. כנגד זה לועג ח"י גורלאנד להר"י בצופה ל„המגיד“ גל' 4 שנת תרכ"ה—תרכ"ו. 169. „הלבנון“ תרכ"ז עמ' 235. 170. ראה מכתב גבאי בקור חולים ל„הלבנון“ תרכ"ה עמ' 309. 171. מכתב ר"י ספיר משם ל„הלבנון“ תרכ"ו עמ' 277. 172. מכתב ממינסק ב„הלבנון“ תמוז תר"ז גל' מ"ב. גם במכתב זה הוא מזכיר שהוא נוסע לטובת „בקור חולים“, ראה על דבר בקורו זה גם מאמר מר' חיים הלוי ממינסק „הלבנון“ תרכ"ז עמ' 235 שהזכרנו לעיל. 173. מכתב מטבת תרכ"ח „הלבנון“ תרכ"ח—תרכ"ח עמ' 21. 174. „הלבנון“ תרכ"ז—תרכ"ח עמ' 191. 175. „זכרון לחובבים הראשונים“, חוב' ז' עמ' 3. 176. „חלקת מחוקק“ חוב' ז' דף מו ע"ב. גם ב„אוצר ישראל“ ערך „יעקב ספיר“, נזכר שהתחיל בהדפסת חלק ג' לספר אבן ספיר, אך נפטר לעולמו בטרם יצאו הגליונות הראשונים. 177. לפי מה שמסר לי נכדו מר אברהם גודל, היה חלק ג' ביד אביו מהור"ר אליהו גודל חתן ר"י ספיר, ומסרו לקדיאה לידידו ר' שמעון יעקב רון ב„מאהד שערים“. לימים נפטר ר' שמעון יעקב זה, ובהיותו נתין אמריקא חתם הקונסול על כל חפציו וצורם ושלחם לבנו יוסף חיים רון באמריקא. לפי דברי מר גודל היו בו שני העמודים האחרונים מדי בנימין זאב

ספיר-הגהות בנוגע לכתבים. החלק השלישי הנ"ל ותאורי מסע נוספים ובעיקר חקירותיו של ר"י ספיר. 178. ח"א דפוס סלומון תרי"ג. ח"ב באותו דפוס תרמ"ה, שנת פטירתו של ר"י ספיר. מלבד כל זה זמה שהזכרנו לעיל («עדות ביהוסף», «גיא החזיון», «כנף רננים», ו«אגדת תימן השניה»). יזכר עוד מאמרו על מערכת קברי בי חזיר ב«הלבנון». הוא היה הראשון ששיער על נכון בדבר קברות אלה. 179. ראה «שלשה עולמות» ח"א עמ' 20. 180. «חלקת מתוקק» תוב' ז' דף מ"ו עמ' א'.

דְּרָכֵי הַסְּפּוּר בְּשָׁנֵי הַתְּלֻמוּדִים

מאמר שני

מאת א. קרלין

יש הרבה ספורים אנונימיים, מתכונות אגדות עם שהעלם והסתר יפה להם, שערפלויות קלה משוה להם תן קדומים. פרטי המציאות מגבילים את הרושם. מקטינים את מדת האסור ציאציה של המחשבה. דבר כללי, אנונימי, שאינו מוגבל בזמן ולא במקום ובאישיות קונה יציבות מיוחדת. שמות אנשים, גבורי הספור, שמות המקומות בתקופה מסוימת מיחדים את הספור לדבר מציאותי, לאיזה פרט ריאלי, קובעים אותו בגבולות מסויימים. גם אצל המספרים בתקופות מודרניות גבורי הספורים הבולטים ביותר הם אנשים, שדמיון האמן יצרם, — שעוצבו בכח ההכללה, אף על פי שהטפוסים כשלעצמם האספקריא שבה ראה הסופר מה שראה היו אנשים חיים. זו היא פשרה, הדרך הממוצעת שמצאה לה האמנות להשיג את שתי מטרותיה. מצד אחד, — תיאור החיים כמו שהם, ההוי כמו שהוא. בליטה של דברים מוחשיים, ומצד שני, — קביעת האופי הכללי, הסתייגות מן הפרטים והרחבת המסגרת המצומצמת של דברים שהיו. צורה אמנותית זו — פיקציה של ציור דמיון, שמות פנטסטיים ומחושבים מראש — לא היתה ידועה וגם לא רצויה למספרים התלמודיים. עיקר מטרתם היתה, לרוב בספורים הקצרים, להורית איזה מכסימה, מוסרית או השקפה הסתכלותית, איזה רעיון מבריק לבוש במחלצות פתגם חד וחרוף או אמרה מחוכמה. פרטיות הספור, שם וזמן ומקום, לא היו על הרוב מענינם. הנוסחה הרגילה בתלמוד: «מעשה באחד», «חד סב», «חד תלמיד», «מעשה בחסיד אחד». לדוגמא נביא שתי ציטטות:

א. מעשה באדם אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות הרבים ומצאו חסיד אחד. אמר לו: ריקה! מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך? ליגלג עליו. לימים נצרך לחכור שדהו והיה מהלך באותו רה"ר ונכשל באותן אבנים. אמר, יפה אמר לי אותו חסיד: מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך (בבא קמא נ' ע"ב).

ב. מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מלבו ושאלו לרופאים ואמרו אין לו תקנה עד שיינק חלב רותח שחרית, והביאו עז וקשרו לו בכרעי המטה והיה יונק ממנה חלב. למחר נכנסו חבריו לבקרו, כיון שראו העז אמרו: ליסטים מזוין (העז שאין יכולים לשומרה והולכת ורועה בשדות אחרים) בביתו של זה ואנו נכנסין לבקרו? ישבו ובידקו ולא מצאו בו עון אלא של אותה העז בלבד. ואף הוא